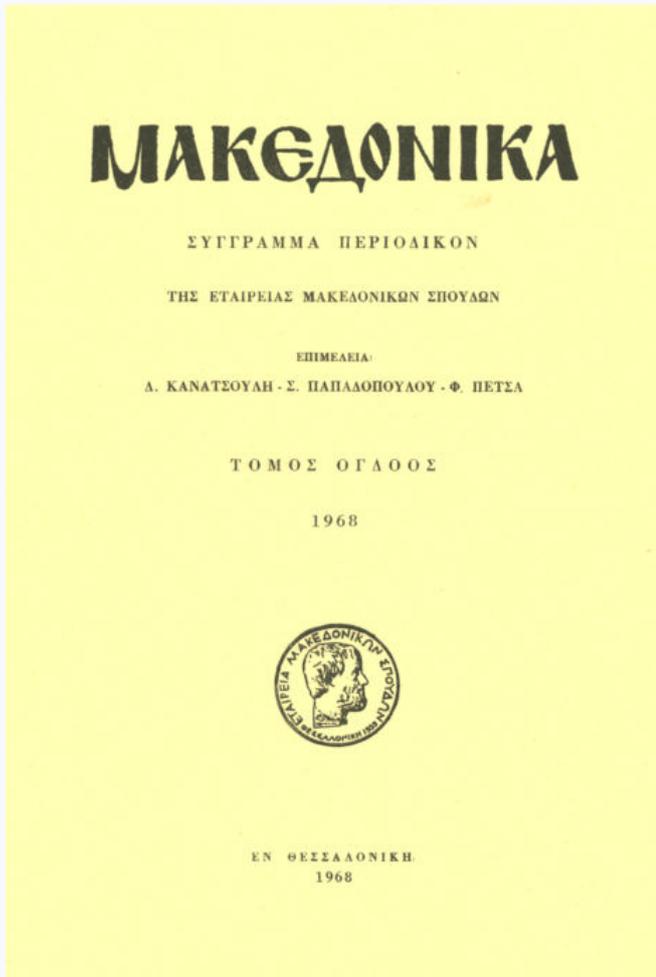

Μακεδονικά

Τόμ. 8, Αρ. 1 (1968)

Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1734 από τον Père Jean-Baptiste Souciet

Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού

doi: [10.12681/makedonika.304](https://doi.org/10.12681/makedonika.304)

Copyright © 2014, Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ξανθοπούλου-Κυριακού Ά. (1968). Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1734 από τον Père Jean-Baptiste Souciet. *Μακεδονικά*, 8(1), 185-210. <https://doi.org/10.12681/makedonika.304>

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΣΤΑ 1734
ΑΠΟ ΤΟΝ PÈRE JEAN-BAPTISTE SOUCIET¹

1. "Έλληνες και ξένοι έρευνητές έδω και χρόνια συγκεντρώνουν, έπεξεργάζονται και μās κάνουν γνωστό τὸ πλούσιο ύλικὸ πὸ μās έχουν αφήσει οί διάφοροι περιηγητές, πὸ κατὰ καιρὸς πέρασαν ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη. Στὸ ύλικὸ αὐτὸ πρέπει νὰ προστεθῆ και ἡ περιγραφή τῆς πόλης ἀπὸ τὸν P. Jean-Baptiste Souciet, Γάλλο μισσιονάριο στὶς χῶρες τῆς Ἐνατολῆς, ἡ ὁποία ἔμενε ὡς τὼρα σχεδὸν ἄγνωστη ἢ καλύτερα ἀχρησιμοποίητη, χαμένη μέσα στὸ πραγματικὰ πλούσιο ύλικὸ πὸ συγκέντρωσε στὸ τετράτομο ἔργο του ὁ M. Aimé-Martin μὲ τὸν τίτλο: *Lettres édifiantes et curieuses, concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amerique*, τ. 1, Paris 1838, σ. 70-80. Ἡ relation αὐτὴ εἶχε δημοσιευθῆ παλαιότερα στὸν τελευταίῳ τόμῳ, IX (1755), τῆς σειρᾶς *Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant*, στὶς σ. 256-320². Στὴν συνέχεια ἀκολουθοῦσε ἡ «Relation de l'établissement et des progrès de la mission de Thessalonique, extraite des mémoires du Père Braconnier, par le Père Souciet (σ. 321-415), ὅπως ἀκριβῶς και στὴν ἔργασία τοῦ Aimé-Martin³.

Ἐὸ P. Jean-Baptiste Souciet γεννήθηκε στὰ 1684 στὴν Bourges⁴, και στὰ 1701 ἔγινε μοναχὸς τοῦ τάγματος τῆς ἐπαρχίας τοῦ Παρισιοῦ⁵, Ἐπὸ τὰ 1726-1738 πῆρε μέρος σὲ ἀποστολὴ στὶς χῶρες τῆς Ἐνατολῆς.

---

1. Στὴν μελέτη τοῦ κειμένου αὐτοῦ μὲ παρακίνηση ὁ σεβαστὸς μου καθηγητῆς κ. Ἐπ. Βακαλόπουλος, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ και ἀπὸ δῶ γι' αὐτὸ και γιὰ τὴν μεγάλη βοήθεια τοῦ μὸς πρόσφερε.

2. Τὴν ἔργασία αὐτὴ παρήγγειλε σὲ μικροφίλμ τὸ Σπουδαστῆριο Ἱστορίας τῆς Νεωτέρας Ἐλλάδος κι ἔτσι μὸς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ διαπιστώσω ὅτι ἡ νεώτερη ἔκδοση τοῦ Aimé-Martin ἦταν καθ' ὅλα ὁμοία μὲ αὐτὴν. Ἐὸ H. O m o n t ὁμοσ στὸ ἔργο του *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVII et XVIII siècles*, μέρος 2, Paris 1902, σ. 725 ὑποσ. 1, σημειώνει ὅτι τὸ αὐτόγραφο χειρόγραφο τῆς relation φυλάγεται στὴν βιβλιοθήκη τῶν ἱησοιτῶν (στὸ Παρίσι) και εἶναι κάπως ἔκτενέστερο ἀπὸ τὴν δημοσιευμένη.

3. Aimé-Martin, *Lettres*, σ. 80-94.

4. O m o n t, ἔ.ἀ., σ. 724, ὑποσ. 2.

5. Βλ. G. H o f m a n n, *Die Jesuiten und der Athos*. «Archivum Historicum Societatis Jesu», τ. 8 (1939) 30.

Πέθανε στην Θεσσαλονίκη στις 23 Ιουλίου 1738¹. Κατά την διάρκεια της απουσίας του από την Γαλλία διατηρούσε πυκνή αλληλογραφία με τον αδελφό του Étienne Souciet, που ενδιαφερόταν για την ύπαρξη αρχαίων επιγραφών, χειρογράφων, νομισμάτων κ.λ.².

Όπως φαίνεται από τις πληροφορίες του Omont, ο Souciet έστειλε το υπόμνημά του για την Θεσσαλονίκη τον καιρό που βρισκόταν στην Σμύρνη, όπου έμεινε από τον Ιούλιο του 1733³ ως το καλοκαίρι του 1737⁴. Συγκεκριμένα ο Souciet σ' ένα γράμμα του της 30 Ιουλίου 1733 που έστειλε στον αδελφό του από την Σμύρνη, όπου μόλις είχε φτάσει, του ανέφερε ότι θα του έστειλε μια relation του σχετικά με την αποστολή του στην Μακεδονία, που την είχε συντάξει πριν από μερικούς μήνες, και όπου μπορούσε να βρή πληροφορίες γι' αυτά που τον ενδιέφεραν⁵. Επίσης στο γράμμα του της 20 Αυγούστου 1734 ανέφερε ότι πρόσφατα, στις 25 Μαρτίου, του είχε στείλει την έκθεση με τις αναμνήσεις του από την αποστολή του στην Θεσσαλονίκη, η οποία τελείωνε με τον θάνατο του Bracconnier, και ζητούσε κατά την έκτύπωση να μη μνημονεύσουν τ' όνομά του⁶. Στην έκθεσή του αυτή λέγει ο ίδιος ότι έμεινε στην Θεσσαλονίκη 7 ολόκληρα χρόνια⁷, από το 1726 δηλαδή ως τα 1733, όπως συμπεραίνουμε από όλα γενικά αναφέρει ο Omont. Όσα εκθέτει είναι αξιόπιστα, γιατί στηρίζονται σε μια καλή γνώση πραγμάτων και προσώπων, όπως το διαπιστώνουμε σε πολλά σημεία της αφήγησής του. Το ότι η εργασία του πήρε την τελική της μορφή στην Σμύρνη, δεν μειώνει την αξιοπιστία της, εφόσον τις πληροφορίες του τις είχε κιόλας συγκεντρώσει και καταγράψει κατά την εφτάχρονη παραμονή του στην Θεσσαλονίκη⁸. Κύριος σκοπός του Souciet είναι να μάς εξιστορήσει την δράση και τις επιτυχίες του τάγματός του, τις όποιες θα έχη την ευκαι-

1. O m o n t, ε.ά. σ. 724, ύποσ. 2. Βλ. και σελίδα 40, όπου όμως αναφέρεται ότι πέθανε στις 30 Ιουλίου 1738. Πρβλ. και H o f m a n n, ε.ά. σ. 30.

2. O m o n t, ε.ά. σ. 724-725. Ο O m o n t παραθέτει στην συνέχεια (σ. 725-740) πλήθος επιστολών του Souciet προς τον αδελφό του.

3. O m o n t, ε.ά. σ. 737.

4. O m o n t, ε.ά. σ. 739.

5. O m o n t, ε.ά. σ. 737. Βλ. και ύποσ. 2, όπου σημειώνει ότι πρόκειται για την παραπάνω αναφερόμενη relation και παραπέμπει στον ΙΧ τόμο των «Nouveaux mémoires des missions κ.λ.».

6. O m o n t, ε.ά. σ. 738.

7. A i m é - M a r t i n, Lettres, σ. 70.

8. Πρβλ. και ενδιαφέρουσες κρίσεις για τον Souciet στο A i m é - M a r t i n, ε.ά. σ. 93-94.

ρία ν' ἀναπτύξη στὴν δευτέρῃ του ἐργασία, δηλαδὴ στὴν *Relation de l' établissement et des progrès de la mission de Thessalonique* κ.λ.¹

Τὸ κείμενο τοῦ Souciet μ' ἔφερε ἐμπρὸς σ' ἓνα πλῆθος ἀπὸ προβλήματα, ποὺ νομίζω ὅτι εἶναι κοινὰ στὸν ἐρευνητὴ ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τέτοιου εἴδους ἐργασία. Τὸ σπουδαιότερο ἀπ' ὅλα, ἀπὸ μεθοδικὴ ἄποψη, ἦταν, ἂν ἔπρεπε νὰ κάνω μετάφραση ὅλου τοῦ κειμένου ἢ ὀρισμένων μόνον σημείων του, ποὺ παρουσίαζαν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Τὸ πρῶτο, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας, μοῦ φάνηκε κάπως ἄσκοπο γιὰ δυὸ λόγους· ὁ Souciet γράφει σὲ μιὰ γλώσσα προσιτὴ σὲ πολλοὺς κι ἔτσι θὰ μπορῆ νὰ προστρέξῃ στὴν περιγραφή του ἐκεῖνος ποὺ θὰ ἐνδιαφερθῆ εἰδικὰ γιὰ τὸ θέμα· καὶ ἀκόμη, γιὰτι πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς δίνει εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Ἔτσι θεώρησα σκόπιμο νὰ ἐπιμείνω σ' ἐκεῖνα τὰ σημεῖα — καὶ δὲν εἶναι λίγα — ποῦ, κατὰ τὴν γνώμη μου, συμβάλλουν στὴν πληρέστερη γνώση τῆς ἱστορίας καὶ τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης, χωρὶς ὅμως νὰ παραλείψω καὶ ἄλλα, λιγότερο ἴσως οὐσιώδη².

Πραγματικὰ πολλὲς εἶναι οἱ εἰδήσεις ποὺ μᾶς δίνει ὁ Souciet γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης, τὰ ἀρχαιολογικὰ της μνημεῖα, τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ καὶ τὴν πολιτιστικὴ της κίνηση. Ἄλλα καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἢ λαογραφία διεκδικεῖ τὸ μερίδιό της. Ἔτσι μᾶς μεταφέρει στὴν Θεσσαλονικὴ τοῦ καιροῦ του, στὴν γραφικὴ ἐκείνη καὶ ζωντανὴ πόλη, στὰ στενοσόκακά της μὲ τὸ πολυχρῶμο πλῆθος τῶν διαβατῶν καὶ στὰ λιγοστὰ ἀρχαῖα της ἐρείπια, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἔχει ἀπονεκρωθῆ τὸ παρελθόν.

2. Ὁ Souciet ἀρχίζει τὴν ἐκθεσὴ του μὲ μιὰ ἀναδρομὴ στὴν ἀπώτατη ἀρχαιότητα, στὴν ἐποχὴ ποὺ κτίστηκε ἡ Θεσσαλονικὴ στὸν μυθὸ τοῦ Θεραϊκοῦ. Τὸν ἀπασχολεῖ κυρίως ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ της — πράγμα ποὺ εἶναι πολὺ φυσικὸ γιὰ ἓνα μισσιονάριο — κατὰ τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ διάστημα ποὺ τὸ σχίσμα συγκλόνηζε Βυζάντιο καὶ Δύση³. Ἀξιομνημόνευτη εἶναι ἡ πληροφορία του γιὰ τὴν θέση τῶν ἀρχιεπισκόπων τῆς πόλης, γιὰ τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ὅτι πάντοτε ξεχώριζαν ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους μητροπολίτες τῆς Ἑλλάδας καὶ ὅτι «θεωροῦνταν σὰν μικροὶ πατριάρχες»⁴. Ἡ γνώμη αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἦταν πολὺ διαδεδομένη, κυρίως στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες. Ὁ Tafel σημειώνει ὅτι καὶ

1. Aimé-Martin, ἑ.ἄ. σ. 80-94.

2. Ἐπιτακτικὴ εἶναι ἡ ἀνάγκη τῆς δημοσιεύσεως ὄλων τῶν περιγητικῶν κειμένων ποὺ ἀφοροῦν τὴν Θεσσαλονικὴ, ὥστε ἡ ἱστορία τῆς πόλης νὰ φωτισθῆ ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές, κυρίως ἡ ἐποχὴ τοῦ μεσαίωνα καὶ τῆς τουρκοκρατίας.

3. Aimé-Martin, *Lettres*, σ. 70-71.

4. ἑ.ἄ. σ. 70. Πρβλ. καὶ T. H. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica*, Berolini 1839, σ. 47.

μόνο ή φράση αυτή είναι αρκετή να μās δείξει την έξουσία και την εκτίμηση που είχε ο επίσκοπος Θεσσαλονίκης¹, ό οποίος είχε επί πλέον την ιδιότητα του βικαρίου ή λεγάτου τής 'Αγίας 'Εδρας². 'Ο πρώτος που τιμήθηκε μ' αυτόν τον τίτλο από τον πάπα Δαμάσιο (366-384) ήταν ό μητροπολίτης Θεσσαλονίκης 'Ασχόλιος³ (379-382)⁴. Μολαταύτα ό Θεοφάνης στην Χρονογραφία του αναφέρει ότι «τόν Θεσσαλονίκης επίσκοπον Θεόδωρος ιστορικός πατριάρχην ονομάζει αλόγως, μη ειδώς διά τί»⁵.

Μετά την άνασκόπηση του παρελθόντος ό Souciét φθάνει στην εποχή του, όποτε τον πληθυσμό τής Θεσσαλονίκης άποτελοΰσαν 10.000 Τούρκοι, 8-9.000 'Ελληνες με μερικούς Βουλγάρους και 18-20.000 'Εβραίοι⁶, συνολικά δηλαδή 40.000 ψυχές⁷. Διοικητής τής πόλης ήταν πασάς, ό οποίος μόνον έφόσον έφερε τον βαθμό του πασά με τρεις ούρες είχε τό δικαίωμα να προϊσταται και του δικαστηρίου. Γενικά όμως τις υποθέσεις άστικού και ποινικού δικαίου εκδίκαζε ό μολλάς, του όποιου οί άποφάσεις ήταν άμετάκλητες. 'Ο γενιτσάρ άγάς, επικεφαλής των γενιτσάρων τής πόλης, ήταν συγχρόνως και προστάτης των 'Εβραίων, γιατί οί τελευταίοι αυτοί προμήθευαν στην Πύλη την άπαραίτητη για τις στολές των γενιτσάρων χονδρή τσόχα. Οί παραπάνω άξιωματούχοι είχαν θητεία ενός μόνον έτους. Χαρακτηριστικά μάλιστα αναφέρεται ότι: «όταν από την μία πόρτα μπαίνουν οί διάδοχοί τους, οί ίδιοι βγαίνουν από την άλλη»⁸.

'Ακολουθεί ή περιγραφή τής πόλης με τά τείχη και τους προστατευτικούς πύργους που την περιβάλλουν, όπλισμένους όλους με κανόνια. 'Ενας από τους πύργους αυτούς, στη ΝΑ γωνία των τειχών (πρόκειται φυσικά για

1. Tafel, έ.ά. σ. 47.

2. Aimé-Martin, έ.ά. σ. 70. Πρβλ. και Tafel, έ.ά. σ. 332.

3. Aimé-Martin, έ.ά. σ. 70. Για την προσωπικότητα και τό έργο του 'Ασχόλιου βλ. στην μελέτη του 'Αντ. Παπαδοπούλου, 'Ασχόλιος ή 'Ασχόλιος επίσκοπος Θεσσαλονίκης. «Γρηγόριος ό Παλαμάς» 44 (1961) 144-155.

4. Μ. Γεδεών, Κατάλογοι Πανελλήνιον Λεύκωμα έθνικής έκατονταετηρίδος 1821-1921, 'Αθήναι 1922, τ. ΣΤ', σ. 110.

5. Theophanes, Chronographia, εκδ. Βόννης, τ. 1 σ. 250, 16, εκδ. De Boor, σ. 162, 24.

6. Aimé-Martin, έ.ά. σ. 76.

7. Βλ. και Svoronos, Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle, Paris 1956, σ. 8 ύποσ. 1, όπου ό πρόξενος de Boismond στα 1723 άνεβάζει τον πληθυσμό τής Θεσσαλονίκης σε 50.000. Πενήντα σχεδόν χρόνια άργότερα ό πληθυσμός της φθάνει τις 65-70 χιλ. 'Από αυτούς 8 χιλ. 'Ελληνες, 35 χιλ. Τούρκοι και 25-27 χιλ. 'Εβραίοι (Tafel, έ.ά. σ. 345). Πρβλ. και M. Lascaris, Salonique à la fin du XVIIIe s., Athènes 1939, σ. 17. Παρατηρείται δηλαδή ύπερβολική αύξηση του τουρκικού στοιχείου.

8. Aimé-Martin, έ.ά. σ. 76

τὸν Λευκὸ Πύργο) στοργυλός, πολὺ κοντὰ στὴν θάλασσα, κτίστηκε, ὅπως λέγει ὁ Souciet πρὶν 100 χρόνια ἀπὸ τοὺς Τούρκους (δηλαδὴ κατὰ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 17 αἱ). Γιὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ ἔργου δούλεψαν ὄλοι οἱ κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ πασὰς καὶ ὁ μητροπολίτης ἐργάσθηκαν γιὰ νὰ δώσουν τὸ καλὸ παράδειγμα¹. Ἡ παράδοση γιὰ τὸ κτίσιμο τοῦ Λευκοῦ Πύργου ἔχει ἀσφαλῶς κάποια δόση ἀλήθειας. Εἶναι πολὺ πιθανὸν δηλαδὴ νὰ δούλεψαν ἐκεῖ κάτοικοι τῆς πόλης, ἀναλαμβάνοντας ἔτσι μιὰ ἀπὸ τὶς συνηθισμένες στὰ χρόνια ἐκεῖνα ἀγγαρεῖες.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησι τοῦ μνημείου, ἂν πιστέψωμε τὸν Ἑβλιὰ Τσελεμπή, ποὺ μᾶς δίνει λεπτομερειακὴ περιγραφή τοῦ «λέοντος τῶν φρουριῶν»², ὅπως ὀνομάζει τὸν Λ. Πύργο, καὶ σημειώνει τὴν ὑπαρξὴ ἐπιγραφῶν, ποὺ μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὁ πύργος κτίστηκε³ στὰ 942 (1535) ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Σουλεϊμάν (1520-1560) καὶ ἐπισκευάστηκε στὰ 1026 (1617)⁴, δικαιολογοῦμε ἴσως τὴν παράδοσι ποὺ μᾶς σώζει ὁ Souciet καὶ ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἀναφέρεται στὴν ἐπισκευή του ἕνα αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψι τοῦ Γάλλου μισσιονάρου.

Ἡ θέσι τοῦ νέου πύργου ἀποδείχθηκε στρατηγικὴ, γιὰτὶ ὅταν ὕστερ⁵ ἀπὸ λίγα χρόνια ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης μιὰ μοῖρα βενετικῶν στόλου καὶ ἀπειλήσε τὴν πόλιν μὲ βομβαρδισμό, ἂν δὲν ἔπαρνε ἀπὸ τὸν πασὰ τῆς 40 χιλ. τσεκίγια, τὰ κανόνια τοῦ πύργου ἔδρασαν ἀποτελεσματικὰ, κτύπησαν μερικὰ πλοῖα τοῦ στόλου καὶ τὸν ἀνάγκασαν νὰ ὑποχωρήσῃ⁶. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὲς συνηθισμένες, ἰδίως σὲ ταραγμένες ἐποχές, πειρατικὲς ἐπιδρομές, ποὺ ἀποτελοῦσαν πραγματικὴ πληγὴ γιὰ τὶς παράλιες περιοχὲς τῆς Μακεδονίας καὶ εἶχαν ἄμεσο ἀντίκτυπο στὴν κίνησι τοῦ ἐμπορίου τῆς⁶. Τὸ περιστατικὸ ποὺ ἀναφέρεται ἐδῶ θὰ πρέπη νὰ ἔγινε μέσα στὸν 17 αἱ., πιθανὸν κατὰ τὸ β' μισό του, τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ ποὺ ἄρχισε ὁ βενετοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1645-1669.

1. Aimé-Martin, Lettres, ἐ.ἀ. 1 σ. 72.

2. Ν. Μοσχοπούλου, Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἑβλιὰ Τσελεμπή. «Ἐπετηρὶς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» 16 (1940) 333-335.

3. Μετάφρασι τῆς ἐπιγραφῆς βλ. καὶ Χρ. Γουγοῦσι, Περὶ Λευκοῦ Πύργου. «Μακεδον. Ἡμερολ. ὁ Γόρδιος Δεσμὸς» 1915, σ. 27, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι «ἐπὶ τῆς ἐποχῆς Σουλτάν Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς ἐγένετο κατὰ διαταγὴν τοῦ ἐπισκευῆ ἧτις ἐπέρρωσε τὸ κράτος τοῦ Λέοντος μὲ τῶν δικὴν θηριῶν τοποθετημένων γύρωθεν πυροβόλων...»

4. Μοσχοπούλου, ἐ.ἀ. σ. 334-335.

5. Aimé-Martin, ἐ.ἀ. σ. 72.

6. Βλ. πρῶχειρα Ι. Βασδραβέλλη, Ἡ πειρατεία εἰς τὰ παράλια τῆς Μακεδονίας. «Μακεδονικά» 5 (1961-63) 319-362.

Κοντά στην πύλη του γυαλιού και συγκεκριμένα στο σημείο, όπου ξεφόρτωναν, αναφέρεται ένας μεγάλος παλαιός πύργος. Ο Souciet δὲν τὸν δνομάζει, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμβιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν πύργο Τόπχανέ. Σὲ μισό μίλι ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὸν στὴ γωνία τοῦ σχηματίζαν τὰ τείχη, καθὼς στρέφονταν ἀπὸ τὰ δυτικά πρὸς τὰ βόρεια, σημειώνει τὴν παρουσία ἑνὸς ἄλλου πύργου (ἐννοεῖ τὸν Ναμασιέ-Κουλέ), ποῦ δὲν φαινόταν νὰ εἶναι πάνω ἀπὸ 200 ἔτων¹. Φυσικά δὲν παραλείπει νὰ μιλήσῃ γιὰ τὸ κτισμένο στὸ ψηλότερο σημείο τῆς πόλης Ἑπταπύργιο, ποῦ ὁμῶς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἔπεφτε σὲ ἐρείπια. Ὅλοι οἱ πύργοι ἦταν ὀχυρωμένοι μὲ μεγάλα μπρούτζινα κανόνια ποῦ ἔβλεπαν πρὸς τὴν θάλασσα — πολὺ φυσικό, ἀφοῦ ἐκεῖ ἐνέδρευε πάντοτε ὁ κίνδυνος, μιά και ὁ τουρκικὸς στόλος δὲν φημιζόταν γιὰ τίς ἱκανότητές του — και ποῦ τὰ χειρίζονταν κανονιέρηδες μὲ ἐπικεφαλῆς ξεχωριστὸ ἀγά. Κοντὰ στὸ Ἑπταπύργιο ὑπῆρχε ἕνας μεγάλος στρογγυλὸς πύργος (πρόκειται γιὰ τὸν πύργο τοῦ Τριγωνίου), ποῦ χρησιμοποιούνταν ὡς ἀποθήκη πυρομαχικῶν². Παρ' ὅλη τῆς ὁμῶς τὴν ὀχύρωση³, ἡ Θεσσαλονίκη, ὅπως διαπιστώνει ὁ Souciet, δὲν ἔπαυε νὰ εἶναι μιὰ πόλη εὐπρόσβλητη ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς ἐξ αἰτίας τῶν ὑψωμάτων ποῦ τὴν περιέβαλλαν. Ἡ φρουρά τῆς, ποῦ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 700-800 ἀπειροπόλεμους γενίτσαρους, εἶχε σὰν μόνη ἀπασχόληση τὴν καταπίεση τῶν φτωχῶν ὑπὸ τὸν σουλτάνου, ἀλλὰ και τῶν Γάλλων κάποτε⁴.

Στὴν ἄνω πόλη κατοικοῦσαν ἀποκλειστικὰ Τοῦρκοι. Ἐκεῖ ὑπῆρχε ἀνοικτὸς ὀρίζοντας και καθαρὸς ἀέρας. Οἱ Ἕλληνες ἦταν συγκεντρωμένοι σὲ συνοικίες κτισμένες στοὺς πρόποδες τῶν λόφων, ποῦ ἔκλειναν γύρω τὴν πόλη, ἐνῶ οἱ Ἑβραῖοι ἔμεναν στὴν κάτω πόλη, κοντὰ στις ἀγορὰς και κατὰ μῆκος τῶν παραθαλάσσιων τειχῶν. Ἐντύπωση φαίνεται νὰ τοῦ προξενῆ, ὅπως και σὲ ἄλλους περιηγητῆς, ἡ ἀθλιότητα τῶν πῶ φτωχῶν ἀπὸ τοὺς

1. Aimé-Martin, *Lettres*, τ. 1 σ. 72. Γιὰ τὸν πύργο αὐτὸ βλ. και F. de Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*, Paris 1800, τ. 1 σ. 31, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι βρισκόταν ἀπέναντι ἀπὸ ἕνα τεκκὲ δερβίσηδων. Ἄς σημειωθῆ ἀκόμη ὅτι ὁ Ἑβραῖὸς μὲ πληροφορεῖ ὅτι ἐπὶ Σουλεϊμάν ἐπισκευάστηκαν τὰ τείχη τῆς πλευρᾶς τοῦ Βαρδαρίου, μᾶς σῶζει μάλιστα και ἐπιγραφή μὲ τὴν χρονολογία 952 (1545) ποῦ βρισκόταν στὸ ἐπάνω μέρος τῶν σιδερένιων πυλῶν τοῦ τείχους (Μ ο σ χ ο π ο ὑ λ ο υ, Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἑβραῖὸ Τσελεμπή. «Ἐπετηρὶς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» 16 (1940) 332-333). Ἡ χρονολογία αὐτὴ ταιριάζει πολὺ καλά μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Souciet ὅτι ὁ πύργος ἦταν 200 περίπου ἔτων.

2. Aimé-Martin, *Lettres*, ἔ.α. σ. 72.

3. Βλ. πληροφορίες γιὰ τὰ φρούρια τῆς Θεσσαλονίκης και τὸν ἐξοπλισμὸ τους στὰ 1733 στοῦ I. Β α σ δ ρ α β ἔ λ λ η, *Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας*. Α' Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 200-202.

4. Aimé-Martin, ἔ.α. σ. 72.

Ἑβραίου, πού ἔμεναν σὲ σπίτια ἀνοικτὰ ἀπὸ ὄλες τὶς πλευρὲς κι ἦταν ἔτσι ἐκτεθειμένοι στὸ κρύο, τὸν ἀέρα, τὴν βροχή, ἀλλὰ καὶ ἡ μεγάλη ἔλλειψη καθαριότητος, πού γινόταν τρομερὰ ἐπικίνδυνη γι' ἀνθρώπους πού ζοῦσαν μέσα σὲ τόση στενότητα χώρου. Στους λόγους αὐτοὺς καὶ στὴν κακὴ τους διατροφή ἀποδίδει ὁ Souciet τὸ γεγονός ὅτι ἔχουν πολυάριθμα θύματα — περισσότερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους — κατὰ τὶς ἐπιδημίες τῆς πανώλης¹. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅμως ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ἀποτελοῦσαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης, πράγμα πού δικαιολογεῖ κάπως καὶ τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ τῶν θυμάτων τους. Βέβαια παρ' ὅλ' αὐτὰ ἡ διαφορὰ ἦταν σημαντικὴ. Ἐτσι τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς πού ὁ Souciet βρισκόταν στὴν Θεσσαλονίκη, στὰ 1730, ἡ πανώλη θέρισε κυριολεκτικὰ 1337 χριστιανούς, 2239 Τούρκους καὶ 3935 Ἑβραίους².

Στὴν κάτω πόλη οἱ δρόμοι ἦταν κακοστρωμένοι καὶ ἀκάθαρτοι, ἐνῶ στὸ κέντρο τῆς, ὅπου βρίσκονταν οἱ ἀγορὲς³, ἦταν στεγασμένοι μὲ σανίδες, ἔτσι πού γίνονταν σκοτεινοί, ἀλλὰ κρατοῦσαν δροσιὰ τὸ καλοκαίρι. Στὴν ἴδια περιοχὴ ὑπῆρχε καὶ τὸ σωζόμενο ὡς σήμερα μπεζεστένι τῆς Θεσσαλονίκης, δηλαδὴ ἓνα γεροφτιαγμένο οἰκοδόμημα μὲ μαγαζιά στὸ ἐσωτερικὸ του, πού τὸ στέγαζαν ἕξι μικροὶ θόλοι, σὲ δύο σειρὲς, πού ὑποβασιάζονταν ἀπὸ ἀνάλογες παραστάδες. Τὰ μαγαζιά αὐτὰ, πού εἶχαν ἐνοίκιο 7-8 ἄσπρα τὸν χρόνο, τὰ νοίκιαζαν ἔμποροι ὑφασμάτων⁴. Καὶ στὸν ἐβραϊκὸ συνοικισμό τῆς παραλίας ὑπῆρχαν πολλὰ ἄλλα μαγαζιά, μερικὰ καινοφυετικὰ καὶ καθαρά⁵.

Ὁ ἰησοῦτης μισσιονάριος, πού περίμενε ἴσως νὰ βρῆ στὴν Ἑλλάδα κατάλοιπα λαμπρὰ τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου τῆς, διαπιστώνει ὅτι στὴν Θεσσαλονίκη σώζονται ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα τῆς κτίσματα. Ἐν' ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἡ Καμάρα, μισοκρυμμένη ἀνάμεσα στὰ μικρομάγαζα καὶ τὰ σπίτια,

1. Aimé-Martin, ἑ.ἀ. σ. 73.

2. Βλ. Ν. Σβορώνος, *Le commerce de Salonique au XVIIIe s.*, Paris 1956, σ. 136, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὰ θύματα τῆς πανώλης στοῦ Κ. Μέρτζιου, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947*, σ. 388, 389, 390, 391, 426-428. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, *Συμπλήρωμα εἰς τὰ «Μνημεῖα τῆς Μακεδονικῆς Ἱστορίας»*. «Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου 1874-1960», σ. 65.

3. Τὸ σημερινὸ καπὰνι καὶ ἡ ἀγορὰ Μοδιάνο.

4. Aimé-Martin, *Lettres*, τ. 1 σ. 73. Στὴν περιγραφὴ λοιπὸν, πού στὸ β' μισὸ τοῦ 17 αἰ. μᾶς δίνει γιὰ τὸ μπεζεστένι τῆς πόλης ὁ Ἑβλιά (βλ. Μοσχόπουλου, Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἑβλιά Τσελεμπή. «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» 16 (1940) 350-351) ἔρχεται νὰ προστεθῇ καὶ αὐτὴ τοῦ Γάλλου μισσιονάριου, πού τὴν διακρίνει ἀκρίβεια περιγραφικὴ καὶ θετικότης.

5. Aimé-Martin, *Lettres*, ἑ.ἀ. σ. 73.

πού στηρίζονταν στο κάτω μέρος των πεσσών της¹. Το δεύτερο μνημείο, πού βρισκόταν στην είσοδο ενός εβραϊκού σπιτιού, στο κέντρο σχεδόν της πόλης, και για το οποίο μᾶς μιλεί ὁ Souciet εἶναι οἱ «Incantadas» (Οἱ Μαγεμένες), πού ἐδῶ κι ἕναν αἰῶνα (ἀπὸ τὰ 1865) βρίσκονται στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου². Πρόκειται γιὰ 4 ὁμάδες μορφῶν, πού βρίσκονταν σὲ μιὰ διπλὴ κιονοστοιχία ρωμαϊκῆς στοῦς. Ὁ Souciet προσπαθεῖ νὰ μᾶς περιγράψῃ ὅσες τυχόν δὲν ἔχουν ἀλλοιωθῆ ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ τὶς καιρικὲς μεταβολές. Ἔτσι μᾶς λέει ὅτι στὴν μιὰ πλευρὰ τὴν μιὰ μόνο ἀπὸ τὶς 4 μορφές μπόρεσε νὰ διακρίνῃ ἡ μορφὴ αὐτὴ ἦταν φτερωτὴ. Στὴν ἄλλῃ πλευρὰ μιὰ μορφὴ κρατᾷ στὸ στήθος τῆς ἕνα κύκνο καὶ οἱ ὑπόλοιπες μουσικὰ ὄργανα³. Ὁ Souciet μᾶς μιλεί ἐπίσης γιὰ τὸν ἀρχαῖο ἵππόδρομο τῆς Θεσσαλονίκης, πού στὴν ἐποχὴ του δὲν ἦταν παρὰ μιὰ πλατεῖα στὴ ΝΑ πλευρὰ τῆς πόλης, πού τὴν περιέβαλλαν κακοκτισμένα σπίτια, περιορίζοντα ἔτσι τὴν ἀρχικὰ μεγαλύτερη ἔκτασή της⁴.

Κατηγορεῖ τοὺς Τούρκους, πού καταστρέφουν κομμάτια ἀπὸ ἀρχαῖα ἐρεπία ἐνσωματώνοντάς τα σὲ δικά τους οἰκοδομήματα καὶ τάφους, ἀλλὰ δὲν παραλείπει νὰ τοὺς ἐπαινέσῃ γιὰ τὴν φροντίδα πού δείχνουν γιὰ τὴν ὕδρευση πόλεων καὶ κωμοπόλεων. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἄνοιγαν κανάλια καὶ ἔκτιζαν ἄφθονες βρύσες καὶ κίόσκια γιὰ νὰ βρῆ ἀνάπαυση ἢ ψυχὴ τους. Τὰ κίόσκια φαίνεται ὅτι ἦταν κάτι ἀσυνήθιστο γιὰ τὸ μάτι τοῦ Souciet, γιὰτὶ θεωρεῖ καλὸ νὰ μᾶς τὰ περιγράψῃ μὲ σχετικὲς λεπτομέρειες⁵.

3. Ἀπὸ τὰ 30 περίπου τουρκικὰ τζαμιά τῆς Θεσσαλονίκης 4-5 μόνον εἶχαν κτίσει οἱ Τούρκοι. Τὰ ὑπόλοιπα ἦταν παλαιότερα χριστιανικὲς ἐκκλησίες. Ἀνάμεσά τους ξεχώριζαν 4: Ἁγία Σοφία, Ἁγιος Δημήτριος, Παναγία καὶ Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι. Τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἐπαινεῖ τὴν καλὴ ἀρχιτεκτονικὴ⁶.

Στὴν περιγραφή τῆς Ἁγίας Σοφίας μεταξὺ ἄλλων μνημονεύει τὴν

1. Aimé-Martin, ἑ.ά. σ. 73.

2. Lascaris, Salonique, σ. 14. Βλ. περιγραφή τους στοῦ Beaujour, Tableau, τ. 1 σ. 38-41. Βλ. καὶ πληροφορίες γιὰ τὸ μνημεῖο στοῦ O. Tafrafi, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, σ. 129-130.

3. Aimé-Martin, Lettres, σ. 73. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὸ μνημεῖο στοῦ F. de Beaujour, Voyage militaire dans l'empire othoman, τ. 1, Paris 1829, σ. 201. Βλ. ἐπίσης W. M. Leake, Travels in Northern Greece, London 1835, τ. 3 σ. 245.

4. Aimé-Martin, ἑ.ά. σ. 74.

5. Aimé-Martin, ἑ.ά. σ. 74.

6. Aimé-Martin, ἑ.ά. σ. 74-75.

ὑπαρξῆ ἐνὸς θρόνου ἀπὸ πορφυρίτη, πὺν δὲν ἦταν ὁμως καλοδουλεμένος¹. Γιὰ τὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας, πὺν ὅπως θὰ φανῆ παρακάτω ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς εἶναι ἡ Ἄχειροποίητος, ἀναφέρει ὅτι μετατράπηκε σὲ τζαμί πρὶν ἀπὸ 80 χρόνια περίπου, δηλαδὴ γύρω στὰ μέσα τοῦ 17 αἰ. Ἡ πληροφορία αὐτὴ ἐνισχύει βέβαια τὴν ἄποψη τοῦ Χατζηϊωάννου ὅτι ἡ Ἄχειροποίητος ἄργησε νὰ μετατραπῆ σὲ τζαμί ἐφ' ὅσον δὲν τὴν μνημονεύει ὁ Χατζῆ Κάλφα στὸ ἔργο του *Rumeli und Bosna*², ἀλλὰ σήμερα γνωρίζουμε καλὰ ὅτι ἡ Ἄχειροποίητος μετατράπηκε σὲ τζαμί ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωση τῆς πόλης³. Ἀσφαλῶς λοιπὸν ἡ ἀνακρίβεια αὐτὴ τοῦ Souciet ὀφείλεται σὲ λανθασμένες πληροφορίες πὺν πήρε.

Ἄλλ' ὡς ἔλθωμε τώρα στὴν περιγραφή τοῦ ναοῦ μετὰ τὴν ἀξιοπρόσεκτη ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν τολμηρὴ γραμμὴ τοῦ τ ρ ο ὑ λ λ ο υ⁴ καὶ πὺν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι τὸ κυριότερο τζαμί τῆς πόλης: σὲ κάθε πλευρὰ (τοῦ κυρίου ἀσφαλῶς ναοῦ) ὑπάρχουν 12 μεγάλες κολόνες ἀπὸ πολύχρωμο μάρμαρο. Τὰ κιονόκρανά τους εἶναι διακοσμημένα μετὰ σταυροῦς πὺν καθόλου δὲν πείραξαν οἱ Τούρκοι⁵. Πραγματικὰ στὸ κεντρικὸ κλίτος τῆς Ἄχειροποιήτου ὑπάρχουν 24 κολόνες ἀπὸ πρασινωπὸ μάρμαρο μετὰ ἀνάγλυφο κόσμημα σταυροῦ. Καὶ τὸ ὅτι ἀναφέρεται σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ κυριότερα τζαμιά τῆς πόλης ἢ καλύτερα σὰν τὸ πιὸ σπουδαῖο δὲν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ὁ «ναὸς τῆς Παναγίας» τοῦ Souciet εἶναι ἡ Ἄχειροποίητος.

Ἄκριβῆς εἶναι ἐπίσης ἡ περιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, πὺν ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κλίτος, νάρθηκα καὶ ἄλλα τέσσερα κλίτη, δύο σὲ κάθε πλευρὰ. Τὰ κλίτη αὐτὰ τὰ χωρίζαν 4 σειρὲς ἀπὸ ἀνόμοιες κολόνες πὺν ἐναρμονίζονταν ὁμως μετὰξὺ τους. Ὑπῆρχαν ἀκόμη καὶ ἕξι ὀράιες ψηλὲς κολόνες ἀπὸ χρωματιστὸ μάρμαρο, πὺν ὑποστήριζαν τὸ Ἱερὸ Βῆμα. Κατὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης ἡ ἐκκλησία αὐτὴ

1. A i m é - M a r t i n, Lettres, ἔ.ἀ. σ. 75. Ὁ Τούρκος περιηγητὴς Ἐβλιά Τσελεμπί μᾶς μιλεῖ γιὰ πράσινο ἄμβωνα (κιουρσί) πὺν βρισκόταν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ τζαμιοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τὸν ὁποῖο περιγράφει μετὰ τὸ συνηθισμένον ὑπερβολικὸν τοῦ ἐνθουσιασμοῦ (Μ ο σ χ ο π ο ὑ λ ο υ, Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἐβλιά Τσελεμπί. «Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» 16 (1940) 339).

2. Μ i χ. Χ α τ ζ η ἰ ω ἄ ν ν ο υ, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, σ. 80 (παρ. Ἄ λ. Λ έ τ σ α ς, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 275).

3. A p. V a k a l o p o u l o s, Zur Geschichte der Acheiropoietos und H. Paraskevikirche in Saloniki nach der Eroberung der Stadt durch die Türken in Jahre 1430. «Byzantinische Zeitschrift» 37 (1937) 372-375.

4. A i m é - M a r t i n, ἔ.ἀ. σ. 75. Καὶ ὁ Ἐβλιά ἀναφέρει ὅτι τὸ Ἑσκι τζαμί ἔχει θόλο τετραγωνικὸν μολυβδοσκέπαστο (Μ ο σ χ ο π ο ὑ λ ο υ, ἔ. ἀ. σ. 340).

5. A i m é - M a r t i n, Lettres, ἔ.ἀ. σ. 75.

βρισκόταν σε πολύ καλή κατάσταση, αλλά λίγα χρόνια πριν από την επίσκεψη του Souciet το οικοδόμημα είχε ραγισμένη όροφη και κινδύνευε να καταρρεύσει. Για να το επιδιορθώσουν, πούλησαν το μολύβι της στέγης και το αντικατέστησαν με κεραμίδια¹. Στο υπόγειο της εκκλησίας υπήρχε ένα πηγάδι, για το οποίο οι Έλληνες έλεγαν ότι ήταν θαυματουργό². Όπως βλέπουμε είναι πολύ ζωντανή άκρη, αν και παραλλαγμένη, ή παράδοση για το μύρο που ανάβλυζε από τον τάφο του Αγίου Δημητρίου.

Άξιοπρόσεκτο είναι το ότι ο Souciet δεν μνημονεύει καθόλου τον ναό του Αγ. Γεωργίου, που ο Έβλιά τον χαρακτηρίζει «περίλαμπρο τζαμί»³ και για τον οποίο μās μιλούν όλοι σχεδόν οι περιηγητές που πέρασαν κατά διάφορες εποχές από την πόλη⁴. Πού οφείλεται ή παράλειψη αυτή; Η άπορία μας λύνεται αν προσέξουμε τον Souciet σε ό,τι μās διηγείται χωριστά για ένα άλλο τζαμί, χωρίς όμως να μās δίνει το όνομά του. Στην αυλή λοιπόν αυτού του τζαμιού, που βρίσκεται πολύ κοντά στ' ανατολικά τείχη και πού άλλοτε ήταν εκκλησία, είδε ένα μεγάλο μαρμάρινο θρόνο, αρκετά καλοδομημένο, απ' όπου οι εντόπιοι ύποστηριζαν ότι κήρυξε ο Απόστολος Παύλος. Σ' ένα κοίλωμα του τζαμιού διατηρούνταν μεγάλη ποσότητα παξιμαδιών από την εποχή που ο Μουράτ Β' κατέλαβε την πόλη.

Η είδηση αυτή, καθώς και άλλες που θα ιδούμε παρακάτω, μās δείχνουν πόσο ζωντανές εξακολουθούσαν να είναι οι άναμνησεις και οι παραδόσεις οι σχετικές με την άλωση της Θεσσαλονίκης. Σε απόσταση μισής λεύγας από το τζαμί υπήρχε ένα αρκετά μεγάλο ύψωμα, που φαινόταν ότι κατά ένα μέρος ήταν τεχνητό. Στο ύψωμα αυτό, που σύμφωνα με συνήθειά τους κατασκεύασε το στράτευμα, είχε στηθή ή σκηνή του σουλτάνου. Και

1. Aimé-Martin, έ.ά. σ. 75. Βλ. σουλτανική απόφαση 8' Απριλίου 1708 για επισκευή της στέγης και όρισμένων τοίχων του Κασιμίε τζαμί στού Ι. Βα σ δ ρ α β έ λ λ η, Ιστορικά Άρχαια Μακεδονίας. Α', Άρχαιον Θεσσαλονίκης, 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 81-82. Βλ. και επιβεβαίωση της πληροφορίας του Souciet, στην σ. 184-185, όπου σε φερμάνι του 1728 αναφέρεται ή απόφαση να πωληθή ή μολύβδινη στέγη του ναού και ν' αντικατασταθή με κεραμίδια.

2. Για την κρύπητη και την παράδοση για το μύρο βλ. Κ. Μ έ ρ τ ζ ι ο υ, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 201, βλ. επίσης Khitrono, Itinéraires russes en Orient, Gènéve 1889, σ. 263, όπου μαρτυρία του μοναχού Ήσαφα (1489). Και ό Έβλιά, που είχε επισκεφθή την Θεσσαλονίκη λίγο μετά τὰ μέσα του 17 αί. (1668), σημειώνει την ύπαρξη «φρέατος ύδατος ζωής» του οποίου όμως ή πόσις προκαλεί έμετο (Μ ο σ χ ο π ο ύ λ ο υ, 'Η Έλλάς κατά τόν Έβλιά Τσελεμπί. «Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών» 16 (1940) 343).

3. Μ ο σ χ ο π ο ύ λ ο υ, έ.ά. σ. 340.

4. Βλ. π.χ. Μ έ ρ τ ζ ι ο υ, Μνημεία σ. 133-134. Beaumont, Tableau du commerce, τ. 1, σ. 36-37. Μ. Ε. Μ. Cousinèry, Voyage dans la Macédoine, Paris 1831, τ. 1 σ. 34-35, L e a k e, Travels in Northern Greece, London 1835, τ. 3 σ. 240 κ.ά.

μετά τὸ ξεστήσιμο τῆς σκηνῆς μάζεψαν στὸ ἴδιο σημεῖο χρώματα, δημιουργώντας ἔτσι ἓνα εἶδος νέου ὑψώματος, γιατί ἐπικρατοῦσε ἡ ἀντίληψη ὅτι δὲν ἔπρεπε κανεὶς νὰ ξαναπατήση στὸ χῶρο ἐκεῖνο, ποὺ φιλοξένησε τὸν σουλτάνο ¹.

Τὰ στοιχεῖα λοιπὸν ποὺ ἔχουμε στὰ χέρια μας γιὰ τὴν ταύτιση αὐτοῦ τοῦ τζαμοῦ εἶναι τρία : 1) ὅτι βρισκόταν πολὺ κοντὰ στ' ἀνατολικά τεῖχη· 2) ὅτι σωζόταν σ' αὐτὸ ἓνας βυζαντινὸς θρόνος, καὶ 3) ὅτι ὑπῆρχε παράδοση γιὰ σωζόμενα παξιμάδια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πολιορκίας. Μιά ματιὰ στὸ σχεδιάγραμμα τῆς παλιᾶς Θεσσαλονίκης ² μᾶς δείχνει πόσο κοντὰ στὰ ἀνατολικά τεῖχη ἦταν ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου. Ἄλλὰ καὶ ὁ ἀναφερόμενος θρόνος δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἶναι ὁ γνωστὸς ἄμβων τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ποὺ στὰ τέλη τοῦ 19 μὲ ἀρχὲς 20 αἰ. μεταφέρθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη ³ καὶ ποὺ φυσικὰ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη βρισκόταν ἀκόμη στὸ τζαμί ⁴. Ἄν προστεθῆ καὶ τὸ τρίτο στοιχεῖο, δὲν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία σχετικὰ μὲ τὴν ταυτότητα τοῦ τζαμοῦ. Ἐνας σύγχρονος τοῦ Souciet Ρῶσος μοναχός, ὁ Basile Barskij, ποὺ ἐπισκέφθηκε ἐπίσης τὴν Θεσσαλονίκη, ἄκουσε καὶ ὁ ἴδιος τὴν παράδοση γιὰ «τὰ ξεραμένα ψωμιά ποὺ εἶχε» σ' ἓνα μεγάλο τζαμί κτισμένο σὲ σχῆμα κυκλικὸ σὰν μία κολόνα καὶ ποὺ παλαιότερα ἦταν ἐκκλησία ⁵. Τὸ μόνο κυκλικὸ τζαμί τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ κάποτε ἦταν ἐκκλησία εἶναι ὁ Ἅγιος Γεώργιος (Ροτόντα).

Σχετικὰ μὲ τὰ παξιμάδια, ποὺ ἀναφέρουν οἱ δύο περιηγητές, δὲν πιστεύω ὅτι ἦταν λειψανα ἀπὸ τὴν πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης, γιατί ἦδη ἡ χρονικὴ ἀπόσταση εἶναι πολὺ μεγάλη, κοντὰ 300 χρόνια. Καὶ οὔτε θὰ εἶχε

1. Aimé-Martin, Lettres, σ. 75.

2. Tafrafi, Topographie de Thessalonique, ὅπου στὸ τέλος σχεδιάγραμμα τῆς Θεσσαλονίκης.

3. Π. Παπαγεωργίου, Μνημεῖα τῆς ἐν Θεσσαλονίκη λατρείας τοῦ Ἁγ. Δημητρίου. «Byzantinische Zeitschrift» 17 (1908) 372.

4. Γιὰ τὸν ἄμβωνα μᾶς μιλεῖ καὶ ὁ Ἐβλιά Τσελεμπί, ποὺ στὰ 1668 ἐπισκέφθηκε τὴν Θεσσαλονίκη: «ὑπάρχει δὲ καὶ ἄμβων ἐκ μονολίθου μαρμάρου μὲ ἕξ πόδας, ὅπως ἐπ' αὐτοῦ ἐπαγγέλλεται ἡ ἐσπερινὴ προσευχή, ὅστις μένει εἰς τὸν ἐσωτερικὸν κῆπον καὶ ὁ ἄμβων οὗτος εἶναι ἀξιοθέατος καὶ μοναδικὸς εἰς τὸ εἶδος του» (Μοσχόπουλος, Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἐβλιά Τσελεμπί, ἔ.ἀ. 16 (1940) 342). Ὡστε καὶ στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰ. ἐξακολουθοῦσε νὰ βρίσκεται στὴν ἴδια θέση, δηλαδὴ στὴν αὐτὴ τοῦ τζαμοῦ. Βλ. παρόμοια παράδοση στοῦ Cousinégry, Voyage, τ. 1 σ. 34, ὅπου ὁμως ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος κήρυξε ἀνεβασμένος σ' ἓνα λίθινο τετράγωνο ὄγκο, ποὺ τὴν ἐποχὴ τοῦ Γάλλου προξένου (19 αἰ.) βρισκόταν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ.

5. D. Hemmerding - Iliadou, Relation de Basile Barskij. «Balkan Studies» 2 (1961) 297.

κανένα λόγο ή διατήρησή τους. Ἡ πληροφορία ὁμως αὐτὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ κάποια ἄλλη τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεμπή μπορεῖ νὰ μᾶς μεταφέρει σὲ κάποιε νεώτερα χρόνια, ὅταν ἡ Ροτόντα, ποὺ ὡς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη (1590) ἦταν στὰ χέρια τῶν χριστιανῶν, καταλήφθηκε βίαια ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ μετατράπηκε σὲ τζαμί: «Μίαν ἡμέραν τοῦ 988 (1580) ἐνῶ ἦτο ἐκκλησία ὁ ἅγιος ἀναφωνῶν μεθ' ὄλων τῶν σοφίδων (καλογέρων) τὸ Ἄλλάχ, Ἄλλάχ! ἔκαμεν ἔφοδον, ἐκυρίευσε τὴν μονὴν ταύτην ἐκ τῶν χειρῶν τῶν παπάδων καὶ τὴν μετέτρεψεν εἰς μωαμεθανικὸν τέμενος»¹. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ εἰσβολὴ τῶν Τούρκων στὴν ἐκκλησία ἔγινε σὲ ὥρα λειτουργίας, ὁπότε πιθανότατα, εὐλαβικὰ χέρια χριστιανῶν, μέσα στὴν ταραχὴ ποὺ ἐπακολούθησε, βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ κρύψουν τίς «λειτουργίες», οἱ ὁποῖες θὰ μοιράζονταν μετὰ τὸ τέλος τῆς λειτουργίας, γιὰ ν' ἀποφύγουν τὴν βεβήλωση ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ἀπίστων. Ἴσως πάλι ἡ ἀπόκρυψή τους νὰ μὴν ἔγινε συνειδητὰ, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ξεχάστηκαν σὲ καμιά γωνιά τοῦ ναοῦ κατὰ τὴν ὀρμητικὴ εἰσοδο τῶν Τούρκων καλογέρων. Ἐτσι μὲ τὸν καιρὸ ξεχάστηκε πιθανὸν ἡ πραγματικὴ προέλευση τῶν κομματιῶν αὐτῶν καὶ πλάστηκε ἡ παράδοση γιὰ παξιμάδια ποὺ σώζονταν ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς πολιορκίας καὶ τῆς ἄλωσης τῆς πόλης, γεγονότος πιὸ σημαντικοῦ καὶ συνταρακτικοῦ ἀπὸ τὴν μετατροπὴ τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας σὲ τζαμί.

Ἡ Souciét σημειώνει καὶ τὴν ὑπαρξὴ δύο τεκῶν χωρὶς ὁμως νὰ μᾶς προσδιορίζῃ ἀκριβῶς τὴν θέση τους. Ἄναφέρει ἄπλῶς ὅτι ὁ ἕνας βρισκόταν μέσα στὴν πόλη καὶ ὁ ἄλλος, μὲ μεγάλο περίβολο, σὲ λόφο ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη². Ὁ δεῦτερος αὐτὸς εἶναι ἀσφαλῶς ὁ τεκὸς τοῦ Δζελαλεδδίν Ρουμῆ, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Ἐβλιᾶ Τσελεμπή ὅτι βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη Γενὶ καπού (στὰ ΒΔ δηλαδὴ τῆς πόλης) καὶ εἶχε θεὰ πρὸς τὴν θάλασσα³. Στὰ μοναστήρια αὐτὰ ἔμενε μικρὸς ἀριθμὸς δερβισῶν (8-10) ποὺ σὲ ὀρισμένες μέρες συνήθιζαν νὰ περιστρέφονται μὲ καταπληκτικὴ ταχύτητα μέσα στὸ τζαμί τους. Οἱ δερβίσις αὐτοὶ βρισκόνταν ὑπὸ τίς διαταγὰς ἐνὸς

1. Μοσχόπουλου, Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἐβλιᾶ Τσελεμπή, ἔ.σ. 16 (1940) 342. Ἡ παρατήρηση τοῦ Τούρκου ἐκδότῃ τοῦ ὀδοιπορικοῦ τοῦ Ἐβλιᾶ ὅτι τὸ ἔτος Ἐγίρας εἶναι τὸ 998 (1590) καὶ ὄχι τὸ 988 (1580) (Μοσχόπουλου, ἔ.σ. σ. 342 ὑποσ.) εἶναι σωστὴ, γιὰτὶ ὑπάρχει καὶ μαρτυρία τοῦ Gabriele Cavazza, ποὺ συνόδευε ὡς γραμματεὺς τὸ βάλιο Λορέντζο Μπερνάρδο στὸ ταξίδι του πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ ἀναφέρει ὅτι 7 μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφιξή του στὴν Θεσσαλονικὴ (ἔφθασε τὸν Μάιο τοῦ 1591) εἶχε μετατραπῆ σὲ τζαμί ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀγγέλων (Ροτόντα) (βλ. Μέριτζιο, Μνήμεια, σ. 133-134. βλ. καὶ ὑποσ. 1 σελίδος 134).

2. Aimé-Martin, Lettres, σ. 75.

3. Μοσχόπουλου, ἔ.σ. σ. 346. βλ. καὶ σχεδιάγραμμα στοῦ Tafrali Topographie.

ισόβιου θρησκευτικού ἀρχηγού. Εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ παντρευτοῦν, ἀλλὰ οἱ γυναῖκες τοὺς δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ἐπισκεφτοῦν τὸν τεκέ¹.

Ὁ Γάλλος μισσιονάριος περιορίζει τὸν ἀριθμὸ τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν σὲ 12-13², ἐνῶ ὁ σύγχρονός του Basile Barskij τὶς ἀνεβάζει σὲ 30³, ἀριθμὸ μᾶλλον ὑπερβολικό. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ Souciet ὅτι οἱ χριστιανικὲς ἐκκλησίες ἦταν ὅλες κρυμμένες πίσω ἀπὸ σπίτια, γιὰ νὰ μὴ δίνουν στόχο στοὺς Τούρκους, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ ἐβραϊκὲς συναγωγὲς (30 τὸν ἀριθμὸ) βρίσκονται ἐπάνω σὲ δρόμους⁴.

Ἰδιαίτερο λόγο μᾶς κάνει ὁ Souciet γιὰ τὸν μητροπολιτικὸ ναὸ τῆς πόλης, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένος φυσικὰ στὸν Ἅγιο Δημήτριο, ἀφοῦ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐκκλησία τοῦ πολιοῦχου οἱ κατακτητὲς τὴν εἶχαν κάμει τζαμί (1493). Δὲν μᾶς ἀναφέρει σὲ ποιὸ σημεῖο τῆς πόλης βρισκόταν ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς. Ξέρομε ὅμως ἀπὸ ἄλλες μαρτυρίες ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς ἦταν κτισμένος στὴν θέση, ὅπου σήμερα ἡ ἐκκλησία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ⁵. Ὁ ναὸς σὲ ρυθμὸ βασιλικῆς εἶχε κεντρικὸ κλίτος, δύο πτέρυγες καὶ νάρθηκα. Στὴν μία πτέρυγα ὑπῆρχε χωριστὸς διάδρομος ἀποκλειστικὰ γιὰ τὶς γυναῖκες. Τὴν συνήθεια νὰ στέκωνται οἱ γυναῖκες χωριστὰ ἀπὸ τοὺς ἄνδρες τὴν βρίσκει ἀξιεπαινη ὁ Γάλλος μισσιονάριος, ἐνῶ δὲν φαίνεται νὰ τοῦ ἀρέσει ἡ ἔλλειψη ἀγαλμάτων ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες τῶν Ἑλλήνων. Ἀκόμη δὲν τοῦ ἄρεσαν οἱ ἀγιογραφίες ποὺ στόλιζαν τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ· βρίσκει ὅτι τοὺς λείπει ἡ φυσικότητα καὶ ἡ λεπτότητα⁶. Ἐκεῖ φυλαγόταν τὸ σκῆνωμα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, πρὸς τιμὴ τοῦ ὁποῖου γινόταν λειτουργία μιά ἀπὸ τὶς Κυριακὲς τῆς Τεσσαρακοστῆς. Ὁ Souciet ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχαν ὀρισμένοι ποὺ δὲν πίστευαν στὴν ἀγιότητα τοῦ Παλαμᾶ καὶ ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἀρχιεπισκόπους δὲν

1. Aimé-Martin, ἑ.ἀ. σ. 75.

2. Aimé-Martin, ἑ.ἀ. σ. 75.

3. Hemmerdinger-Iliadou, Thessalonique en 1726. «Balkan Studies» 2 (1961) 296.

4. Aimé-Martin, ἑ.ἀ. σ. 75.

5. Π. Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκης ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικά, σ. 3, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὸ κτίσιμο τοῦ νέου μητροπολιτικοῦ ναοῦ παράδοση. Ὁ Abbé Bellej, 50 περίπου χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸν Souciet, ἀναφέρει ὅτι ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλης ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Παναγία (Tafel, De Thessalonica, σ. 348). Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο ναὸ, ὅπου θὰ ὑπῆρχε συλλατρεία Ἁγίου Δημητρίου καὶ Παναγίας. Βλ. σχετικὰ Ἄδ. Ἀδαμαντίου, Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη, ἐκδ. β', ἄ. ἔ., σ. 120. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύει ἴσως καὶ ἡ ὑπαρξὴ μεγάλης εἰκόνας τῆς Θεοτόκου στὸ κέντρο τοῦ ναοῦ κοντὰ σ' ἐκείνες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Παντοκράτορος καὶ τῶν Ταξιαρχῶν (βλ. Παπαγεωργίου, ἑ.ἀ. σ. 4).

6. Aimé-Martin, Lettres, ἑ.ἀ. σ. 75-76. Πρβλ. περιγραφή τοῦ ναοῦ καὶ στοῦ Παπαγεωργίου, ἑ.ἀ. σ. 3-4, ὅπου σημειώνεται ὅτι ὁ ναὸς εἶχε ξύλινες κολόνες.

μίλησε καθόλου για τὸ τιμώμενο πρόσωπο τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς του ¹. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅμως ὅτι βρισκόμαστε στὸν 18 αἰ. καὶ εἶναι ἀπίθανο νὰ ὑπάρχουν κατάλοιπα τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων. Ὁ ἰησουίτης μισσιονάριος ἀποδίδει μᾶλλον στοὺς ὀρθοδόξους τὴν γνώμη ποὺ εἶχε ὁ ἴδιος καὶ οἱ Δυτικοὶ γενικότερα γιὰ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ.

Οἱ ἄλλες σημαντικὲς ἐκκλησίες τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἐνορίες τους εἶναι, κατὰ τὸν Souciet, τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου, τοῦ Ἁγ. Νικολάου, Ἁγ. Μηνᾶ, Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ τῆς Παναγίας τῆς Bienheureuse. Γιὰ τὴν τελευταία μαθαίνουμε ὅτι κᾶνκε 40 περίπου χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Γάλλου μισσιονάρου καὶ ὅτι οἱ χριστιανοὶ πλήρωσαν 1500 ἄσπρα γιὰ νὰ πετύχουν τὴν ἄδεια νὰ τὴν ξανακτίσουν. Ἐπὶ πλεόν ἄλλοι πρόσφεραν χρήματα, ἄλλοι ὑλικά, μερικοὶ τὴν προσωπικὴ τους ἐργασία κι ἔτσι τὸ ἔργο τελείωσε σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Ἡ ἐκκλησία αὐτὴ ἦταν καλοκτισμένη μὲ κανονικὸ σχῆμα καὶ πολὺ καθαρὴ στὸ ἐσωτερικὸ ². Μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα μπορούμε νὰ ταυτίσωμε τὴν ἐκκλησία αὐτὴ μὲ τὴν Μεγάλη Παναγία, ἡ ὁποία «ῥυκοδομήθη ἐκ βᾶθρων καὶ ἐγκαινιάσται κατὰ τὸ ἔτος αψκζ'» (1727) στὴν θέση παλαιᾶς μονῆς τῆς Θεοτόκου ³. Τὸ ἔτος ἀνοικοδομήσεως τῆς συμπίπτει μὲ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Souciet βρισκόταν στὴν Θεσσαλονίκη. Ἀκόμη ὁ Γάλλος μισσιονάριος μᾶς μιλεῖ γιὰ ἐνοριακὴ ἐκκλησία καὶ τέτοια ἦταν ἡ Μεγάλη Παναγία ⁴, ποὺ βρισκόταν στὴν ἑλληνικὴ συνοικία τοῦ Ἱπποδρομίου. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι σωστὴ, τότε κερδίζομε τὸν χρόνο καταστροφῆς τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου ποὺ, σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Souciet, τοποθετεῖται στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 17ου αἰ. δηλαδὴ γύρω στὰ 1690.

Ὁ Souciet μᾶς μιλεῖ ἀκόμη γιὰ τὸ μοναδικὸ στὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης μοναστήρι, τὸ γνωστὸ Τσαοὺς μοναστήρι. Ἄκουσε καὶ ὁ ἴδιος τὴν σχετικὴ μὲ τοὺς μοναχοὺς του παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία αὐτοὶ εἶχαν βοηθήσει τοὺς Τούρκους νὰ γίνουν κύριοι τῆς πόλης. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο εἶχαν ἐξασφαλίσαι πολλὰ προνόμια. Μὲ τὸ πέρασμα ὅμως τῶν χρόνων, καθὼς ἐξασθένησε ἡ ἀνάμνηση τῶν ὑπηρεσιῶν τους, οἱ Τοῦρκοι περιόρισαν τὰ προνόμια ποὺ τοὺς εἶχαν δώσει. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 18 αἰ. στὸ μοναστήρι ζοῦσαν 10-12 φιλήσυχου μοναχοὶ ⁵. Ἐντύπωση μᾶς

1. Aimé-Martin, ἑ.ἀ. σ. 76.

2. Aimé-Martin, ἑ.ἀ. σ. 76.

3. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Περὶ χειρογράφου Εὐαγγελίου Θεσσαλονίκης. «Byzantinische Zeitschrift» 6 (1897) 538.

4. Βλ. τοῦ Παπαγεωργίου, ἑ.ἀ. σ. 538, τὴν πληροφορία ὅτι ὁ ναὸς καὶ ἡ ἐνορία του σὲ τουρκικὰ ἔγγραφα ὀνομάζεται «Κεμπιρ μοναστήρι» (Ἱερὸ μοναστήρι).

5. Aimé-Martin, ἑ.ἀ. σ. 76.

κάνει ή είδηση ότι στην πόλη δὲν ὑπῆρχαν μοναχές, παρὰ μόνο κοπέλλες περασμένης ἡλικίας ἢ χῆρες ντυμένες στὰ μαύρα, ποὺ εἶχαν ἀποσυρθῆ ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια ¹. Μήπως μὲ αὐτὸ ἔννοεῖ ότι μόναζαν κατ' ἴδιαν; Τότε ὅμως τί ἔγιναν τὰ γυναικεῖα μοναστήρια γιὰ τὰ ὁποῖα εἴχαμε παλαιότερες μαρτυρίες; Συγκεκριμένα ὁ Gabriele Cavazza, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴν Θεσσαλονίκη στὰ 1591, μιᾶ γιὰ μοναστήρι μὲ ἑλληνοορθόδοξες καλογριές στὴν ἀρχὴ τῆς ἐβραϊκῆς συνοικίας ². Καὶ ὁ σύγχρονός του σχεδὸν Θεσσαλονικέας ἱερέας Ἰωάννης Θεολοίτης σημειώνει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ γυναικείου μοναστηριοῦ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας, ὅπου ζοῦσαν, ὅπως λέγει, 200 μοναχές ³. Ἄλλὰ καὶ ὁ Robert de Dreux, ποὺ περνᾶ στὰ 1665, ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ τριῶν γυναικείων μοναστηριῶν μὲ καλογριές ⁴. Μένει λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε εἴτε ὅτι ὁ Souciet μᾶς δίνει ἐσφαλμένη πληροφορία, εἴτε ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτῆ (1726-1734) δὲν ὑπῆρχε στὴν πόλη γυναικεῖο μοναστήρι.

4. Ὁ Γάλλος μισσιονάριος ἀναφέρει ἀκόμη τὰ γνωστὰ γιὰ τὴν κοινοτικὴ ὀργάνωση τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας — θεσμὸ ποὺ κρατᾶ κατὰ παράδοση ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ⁵. Παρατηρεῖ ὅτι παρ' ὅλο ποὺ οἱ Ἕλληνες ἦταν ὑπόδουλοι τῶν Τούρκων, εἶχαν ὅμως τοὺς ἄρχοντες τους. Καὶ οἱ ἄρχοντες αὐτοὶ φρόντιζαν γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν φόρων τῆς κοινότητος. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος, πνευματικὸς τους ἀρχηγός, εἶχε βοηθοὺς στὸ ἔργο του τοὺς ἀνώτερους ἱερωμένους, τὸν μεγάλο οἰκονόμο, πρωτοσύγκελλο κ.λ. Ὁ Souciet μὲ τάση ἴσως νὰ μειώσῃ τὴν ὀρθόδοξὴ ἐκκλησία, δὲν παραλείπει νὰ μᾶς ἀναφέρῃ καὶ κάποιο σκάνδαλο, ποὺ δημιουργήθηκε στὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα τῆς πόλης λίγα χρόνια νωρίτερα: τὴν ἀνάμειξη δηλαδὴ κάποιου λαϊκοῦ σὲ ζητήματα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς. Φρόντιζε, ὅπως λέει, γιὰ τὰ εἰσοδήματά της καὶ ὁ ἴδιος ἔδινε ἄδεια στους παπάδες νὰ ἱεουργοῦν καὶ νὰ ἐξομολογοῦν ἢ τοὺς τὸ ἀπαγόρευε ⁶.

Πραγματικὰ ὅμως πολὺτιμες κι ἐντελῶς πρωτότυπες, ἀπ' ὅσο τουλάχιστον ξέρομε, εἶναι οἱ πληροφορίες τοῦ Souciet γιὰ τὴν λειτουργία ποὺ

1. Ἐ.ἀ. σ. 76.

2. Μέρτζιου, Μνημεῖα, σ. 135. Τὸ μοναστήρι ποὺ ἀναφέρει ὁ Cavazza θὰ πρέπει νὰ εἶναι τῆς Ἁγίας Θεοδώρας.

3. Κ. Δυοβουνιώτου, Τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 21 χειρόγραφον τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Τιβίγγης. «Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 11 (1936) 273.

4. Robert de Dreux, Voyage en Turquie et en Grèce, Paris 1925, σ. 99-100.

5. Βλ. σχετικὰ Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. 2 σ. 279-285, ἰδίως σ. 283, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸν κοινοτικὸ θεσμὸ στὴν Θεσσαλονίκη.

6. Aimé-Martin, Lettres, Ἐ.ἀ. σ. 76.

γινόταν στην εκκλησία του Ἁγίου Δημητρίου τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς του (6 Νοεμβρίου¹, μὲ τὸ Γρηγοριανὸ ἡμερολόγιο, πὸ ἀκολουθοῦσε ὁ Souciét). Χάρη στὴν συντηρητικότητα πὸ διακρίνει τοὺς τύπους τῆς λατρείας γενικὰ δὲν φαίνεται ν' ἄλλαξε καὶ πολὺ ὁ τρόπος λειτουργίας κατὰ τὴν γιορτὴ τοῦ Ἁγίου, μέρα πὸ ὅλη ἡ Θεσσαλονικὴ πανηγύριζε τὴν μνήμη τοῦ πολιούχου τῆς. Βέβαια κατὰ τοὺς αἰῶνες αὐτοὺς τῆς σκλαβιάς εἶχε χαθῆ ὁ πανεθνικὸς χαρακτήρας πὸ εἶχαν ἄλλοτε οἱ γιορτὲς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου² καὶ θὰ εἶχε μειωθῆ ἡ μεγαλοπρέπειά τους. Ὅπως δὲποτε ὁμοῦ οἱ Θεσσαλονικεῖς ἐξακολουθοῦσαν νὰ τιμοῦν τὸν πολιόχου τους δίνοντας τὴν δυνατὴ λαμπρότητα καὶ ἐπισημότητα στὴν λειτουργία πὸ γινόταν τὴν ἡμέρα τῆς μνήμης του. Γι' αὐτὸ ἀξίζει νὰ σταθοῦμε στὴν περιγραφὴ τῆς λειτουργίας αὐτῆς καὶ νὰ τὴν δοῦμε ἔτσι, ὅπως μᾶς τὴν δίνει ἕνας αὐτόπτης μάρτυρας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἕνας καθολικὸς μισσιονάριος, ὁ Souciét, πὸ τονίζει ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα βρῖσκει ὅτι διαφέρουν ἀπὸ τὸ λατινικὸ τυπικὸ.

Τὴν ἡμέρα λοιπὸν αὐτὴ συγκεντρώθηκαν στὴν Θεσσαλονικὴ οἱ 7 ἐπίσκοποι πὸ ὑπάρχονταν στὴν δικαιοδοσία τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς τῆς³. Τὸ βράδυ τῆς παραμονῆς εἶχε τελεσθῆ ἡ ἱερὴ ἀκολουθία καὶ τὰ ξημερόματα, στὶς 6 30', ἀνήμερα τῆς γιορτῆς ἄρχισε ἡ κυρίως λειτουργία. Σ' ἕνα θρόνο στὸ βάθος τῆς ἐκκλησίας καθόταν ὁ ἀρχιεπίσκοπος ντυμένος μὲ πολυτελεῆ ρούχα. Φοροῦσε ἕνα λευκὸ μεταξωτὸ ἔνδυμα μὲ χρυσὰ λουλούδια (ἐννοεῖ τὸ στιχάριο) καὶ ἀπὸ ἐπάνω ἕνα δεῦτερο μὲ κοντὰ ἀλλὰ φαρδιά μανίκια (πρόκειται γιὰ τὸν σάκκο) ἀπὸ κόκκινο δαμασκηνὸ μὲ μεγάλα χρυσὰ καὶ μεταξωτὰ λουλούδια. Κάτω ἀπὸ τὸν δεξί του βραχίονα κρεμόταν ἕνα τετράγωνο κομμάτι σὰν κάλυμμα δισκοπότηρου (ἐννοεῖ τὸ ἐπιγονάτιο),

1. Ἐ.ὁ. σ. 76-77.

2. Βλ. Ἀ ν τ. Πα πα δ ο π ο ὑ λ ο υ, Αἱ ἑορταὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐν Θεσσαλονικίᾳ, Θεσσαλονικὴ 1963, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Γιὰ τὶς ἐπισκοπὲς τὶς ὑπαγόμενες στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Θεσσαλονικῆς βλ. ἐγκύκλιο Οἰκουμ. Πατριάρχου Νεοφύτου τῆς 10ης Ἰουλίου 1793 πρὸς τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονικῆς καὶ τοὺς ὑπ' αὐτὸν 8 ἐπισκόπους (Κίτρος, Καμπανίας, Πλαταμώνος, Σερβίων, Πολυανῆς, Πέτρας, Ἀρδαμερίου καὶ Ἱερισσοῦ) στοῦ Ἁ λ. Λ α υ ρ ι ῶ τ η Τὸ Ἁγιον Ὅρος μετὰ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτησιν. «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» 32 (1963) 164. Βλ. ἐπίσης C o u s i n é r y, Voyage, τ. 1 σ. 48-49, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ἐπὶ ἐπισκοπὲς ὑπάρχοντι στὴν μητρόπολη Θεσσαλονικῆς ἀπὸ τὶς ὁποῖες κυριώτερες ἦταν: Γαλάτιστας, Καψοχωρίου, Κίτρος, Ρεντίνας καὶ Πλαταμώνος. Ὁ O. T a f r a l i, (Thessalonique au XIV s., Paris 1913, σ. 91) ἀναφέρει ὅτι πολλὰ χειρόγραφα τοῦ 14ου, 15ου καὶ 16ου αἰ. μᾶς δίνουν κατ'ἀλόγο 12 ἐπισκοπῶν ὑπαγομένων στὴν μητρόπολη Θεσσαλονικῆς. Δηλαδὴ στὰ νεώτερα χρόνια (18ος, 19ος αἰ.) παρατηρεῖται μείωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπισκοπῶν.

δπου ήταν κεντημένη ή Μεταμόρφωση του Κυρίου¹. Φορούσε ακόμη πολὺ φαρδὺ ὀμοφόριο ἀπὸ κυματοειδῆς ὕφασμα ἀσημί, πλούσια κεντημένο μὲ μαργαριτάρια. Ἐνα ἄλλο κομμάτι ὕφασματος κεντημένο μὲ ἀσημί κλωστή καὶ σχεδὸν τετράγωνο τοῦ σκέπαζε τὸ στήθος². Στὸ κεφάλι εἶχε ἕνα κάλυμμα σὲ σχῆμα αὐτοκρατορικῆς κορώνας (ἐννοεῖ τὴν μίτρα) διακοσμημένο μὲ μαργαριτάρια καὶ διαμάντια ὄχι μεγάλης ἀξίας, μὲ σταυρὸ ἀπὸ σμάλτο καὶ ἄλλες πολυτίμες πέτρες στὴν κορυφή.

Μέσα στὸ ἱερὸ ντύνονταν οἱ ἐπίσκοποι. Ἄντι γιὰ λευκὸ ἄμφιο³ εἶχαν χιτῶνες ἀπὸ μεταξωτὸ κόκκινο ὕφασμα μὲ χρυσὰ λουλούδια καὶ ἕνα εἶδος φελωνίου μὲ ἕνα μόνο ἄνοιγμα γιὰ νὰ περνᾷ τὸ κεφάλι. Τὰ φελώνια εἶχαν διαφορετικὰ χρώματα. Τὰ ἐπιτραχήλιά τους, ποὺ εἶχαν φάρδος ἕξ ἢ ἐπτά δάκτυλα ἦταν ὁμορφα κεντημένα. Στὸ κεφάλι φορούσαν καλύμματα ἀπὸ μαῦρο μάλλινο ὕφασμα, ὅμοια μὲ καπέλλο. Ἐπίσης λαμπρὰ ντυμένοι ἦταν οἱ ἀξιωματοῦχοι τῆς μητρόπολης καὶ οἱ ἱερεῖς τῆς πόλης. Οἱ διάκονοι φορούσαν μόνο χιτῶνα καὶ ἐπιτραχήλιο διαγώνια. Οἱ ἐπίσκοποι, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ διάκονοι, ἔφεραν ἐπιμανίκια, ἐνῶ στὸ κάτω μέρος τῶν μανικιῶν καὶ τῶν ἐνδυμάτων τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἦταν προσαρτημένα κουδουνάκια, ὅμοια μὲ αὐτὰ ποὺ εἶχε καὶ ὁ θρησκευτικὸς ἀρχηγὸς τῶν Ἑβραίων⁴.

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τοὺς διακόνους, τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς ἐπισκόπους πλησίασε στὴν Ἁγία Τράπεζα, ποὺ ἦταν σκεπασμένη μ' ἕνα μακρὸ μεταξωτὸ κόκκινο ὕφασμα μὲ χρυσὰ λουλούδια (ἐννοεῖ τὴν λεγομένη ἐνδυτή). Ἐκεῖ τοῦ ἔφεραν τὴν ποιμαντορικὴ του ράβδο, ποὺ ἔμοιαζε μὲ τὴν ράβδο τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου καὶ εἶχε στὴν κορυφὴ σταυρὸ ἀπὸ ἔλεφαντόδοντα⁵. Ὁ ἴδιος κρατοῦσε ἕνα μικρὸ ἀσημένιο κηροπήγιο μὲ 3 στελέχη, ποὺ οἱ τρεῖς ἀναμμένες λαμπάδες του ἐνώνονταν στὸ ἐπάνω μέρος.

1. Συνήθως πρὸ συχνὰ συναντοῦμε κεντημένη τὴν Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου.

2. Κατὰ τὴν γνώμη τοῦ ὕψηγοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ι. Φ ο υ ν τ ο ὄ λ η, τὸν ὁποῖο συμβουλευτήκα στα σχετικά μὲ τὴν λειτουργία, καὶ τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ γιὰ τὴν βοήθεια ποὺ μοῦ προσέφερε, ὁ Soucier κάνει κάποιο λάθος, ὅσον ἀφορᾷ στὸ σημεῖο αὐτὸ. Τὸ τετράγωνο κομμάτι ποὺ ἀναφέρει καὶ ποὺ τὸ θεωρεῖ ὡς ξεχωριστὸ ἄμφιο, δὲν εἶναι παρὰ τὸ μπροστινὸ μέρος τοῦ ὀμοφορίου.

3. Ἐννοεῖ τὸ λευκὸ ἄμφιο ποὺ φοροῦν κατὰ τὴν λειτουργία οἱ καθολικοὶ ἱερεῖς.

4. Βλ. κατατοπιστικὴ γιὰ τὰ ἄμφια τῶν ἱερέων ἐργασία τοῦ Γ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, Περὶ τῆς ἐξωτερικῆς περιβολῆς τῶν κληρικῶν. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 3 (1919) 237-247, 359-370 καὶ ἰδίως σ. 452-460, 546-551, ὅπου ὁ συγγρ. ἀναφέρεται στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Βλ. ἐπίσης Π α ν. Π α π α ε υ α γ γ ἔ λ ο υ, Ἡ διαμόρφωσις τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσσεως τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ ἰδίου τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου, Θεσσαλονίκη 1965.

5. Πρόκειται γιὰ τὸν παλαιότερο τύπο τῆς ποιμαντορικῆς ράβδου ποὺ εἶχε κορυφή. Ὁ νεότερος εἶναι ὡς γνωστὸν χωρὶς κορυφή καὶ τὰ δύο του ἄκρα ἀπολόγγουν σὲ κεφάλια φιδιῶν.

μέ αυτό εὐλογοῦσε κόνοντας τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ. Ἄλλοτε πάλι εὐλογοῦσε μέ τὰ τρία του δάκτυλα ἐνωμένα σάν τοὺς λατίνους ἐπισκόπους. Κατόπιν ἐθυμίασε πολλές φορές ¹.

Ἡ λειτουργία ἄρχισε (μικρὰ εἴσοδος) ² μ' ἕναν ὕμνο πρὸς τὸν Ἅγιο Δημήτριο (ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ τὸ τροπάριο τοῦ Ἁγίου) καὶ στὴν συνέχεια ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀπήγγειλε μερικές προσευχές, ἔκανε μερικές φορές τὸν σταυρό του καὶ κάθησε στὸν θρόνο, ποῦ ὑπῆρχε πίσω ἀπὸ τὴν Ἅγια Τράπεζα. Πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ πρὸς τ' ἀριστερά του, σὲ ἔδρανα ἦταν καθισμένοι οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ παπῶδες ³. Ἀκολούθησε ἡ ἀνάγνωση τοῦ Ἐθαγγελίου ἀπὸ τὸν ἄμβωνα, καὶ ἡ προσευχὴ γιὰ τὸν πατριάρχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸν λειτουργὸ (φήμη). Κατόπιν ὁ ἀρχιεπίσκοπος καὶ οἱ συλλειτουργοὶ του ἀποσύρθηκαν σὲ μιὰ γωνιὰ τοῦ ἱεροῦ γιὰ νὰ πάρουν τὶς προσφορὲς τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, ἐνῶ τὸ ἐκκλησίασμα ἔκανε βαθειὲς μετάνοιες (Μεγάλη Εἴσοδος). Λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν καθαγιασμὸ τῶν τιμίων δώρων καὶ καθὼς οἱ ἱερωμένοι εἶχαν καλυμμένο τὸ κεφάλι τους ψάλλθηκαν διάφορες εὐλογίες καὶ προσευχές. Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς καθαγιάσεως τῶν μυστηρίων οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἱερεῖς ἔκαναν κατὰ τὴν συνήθειά τους ὑποκλίσεις γύρω ἀπὸ τὴν Ἅγια Τράπεζα καὶ ὕστερ' ἀπ' αὐτὸ ἕνας διάκος ἄρχισε νὰ κουνᾷ ἀδιάκοπα τὸν ἀέρα γύρω ἀπὸ τὸ δισκοπότηρο ⁴, ἐνῶ συνεχίζονταν οἱ προσευχές. Ἐνας ἱερέας ἀπήγγειλε ἀπὸ τὸν ἄμβωνα τὴν Κυριακὴ προσευχὴ καὶ οἱ ἐπίσκοποι, χωριστὰ ὁ καθένας, ἀπήγγειλαν ἕνα εἶδος ὑπακοῆς στὸν ἀρχιεπισκόπο τους. Τέλος, ἀφοῦ μεσολάβησαν καὶ ἄλλες προσευχές, ἔφθασε ἡ ὥρα τῆς θείας κοινωνίας. Πρῶτος κοινωνῆσε ὁ λειτουργὸς τὸ πολύτιμο αἶμα, ὅπου, μετὰ τὴν καθαγίαση, εἶχαν ἀνακατώσει καὶ σταγόνα ζεστοῦ νεροῦ, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴν ποῦ εἶχαν ρίξει ἀπὸ πιδὸ μπροστά. Ὁ Souciet ἀναφέρει ὅτι ἡ ἱεροτελεστία αὐτὴ συμβόλιζε τὸ νερὸ ποῦ ἔτρεξε μαζί μέ τὸ αἶμα ἀπὸ τὴν ἀνοιγμένη πλευρὰ τοῦ Χριστοῦ ἢ κατ' ἄλλους τὸν θερμὸ πόθο, ποῦ εἶχε γιὰ τὰ πάθη του ⁵. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος κατόπιν μετάλαβε τοὺς ἐπισκόπους καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους τοὺς ἱερεῖς. Πρὶν

1. A i m é - M a r t i n, Lettres, Ε.ά. σ. 77.

2. Ὁ Souciet πιστεύει ὅτι ἡ λειτουργία ἄρχισε ἐκείνη τὴ στιγμή, γιατί ὡς τότε ὁ λειτουργὸς καὶ οἱ ἱερεῖς βρίσκονταν μέσα στὸ ἱερό, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ τὴν λεγόμενη «μικρὰ εἴσοδο».

3. Φαίνεται ὅτι ὁ Γάλλος μισσιονάριος εἶχε μῆθ' στὸ ἱερό, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι σὲ θέση νὰ μᾶς περιγράψῃ ὅσα τελοῦνταν ἐκεῖ μέσα.

4. Ἐννοεῖ τὸν λεγόμενο «ριπισμό». Σήμερα ὁ ἱερεὺς τὸν κάνει πρὶν ἀπὸ τὴν καθαγίαση τῶν τιμίων δώρων καὶ ὄχι κατὰ τὴν διάρκεια αὐτῆς. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν ἡ διαφορά νὰ ὀφείλεται ἀπλῶς σὲ ἀνακρίβεια τοῦ Souciet.

5. Ἡ δεῦτερη αὐτῆ ἐρμηνεία εἶναι ἄγνωστη γενικά.

ἀπὸ τὴν θεία κοινωνία εἶχαν εὐλογηθῆ οἱ ἄρτοι ποὺ ἔφεραν ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς¹.

Μετὰ τὸ τέλος τῆς λειτουργίας ὁ ἀρχιεπίσκοπος, καθισμένος σὲ θρόνο στὸ κέντρο τοῦ κλίτους, ἔκανε τὸ ἐγκώμιο τοῦ ἁγίου². Ὁ ἴδιος, ὕστερ' ἀπὸ τὸ κήρυγμά του, ποὺ κράτησε μισὴ ὥρα, μοίρασε ἀντίδωρο στὰ πιδ σημαντικά πρόσωπα, ποὺ παίρνοντάς το ἔρριχναν νομίσματα σὲ δίσκο ποὺ ἦταν ἐκεῖ κοντά. Ἡ διάρκεια τῆς ὄλης λειτουργίας ἦταν περισσότερο ἀπὸ δύο ὥρες³.

Ὁ Souciet δὲν παραλείπει ν' ἀναφέρῃ τὴν μεγάλη εὐγένεια μὲ τὴν ὁποία τοῦ φέρθηκαν οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἱερεῖς, ποὺ πολλές φορὲς παραμέριζαν, γιὰ νὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ βλέπῃ πιδ ἄνετα. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἀρχιεπίσκοπος μάλιστα, προτοῦ ἀρχίσῃ τὴν ὁμιλία του, τὸν τοποθέτησε σὲ θέση τιμητικὴ καὶ μετὰ τὸ τέλος τῆς λειτουργίας τὸν προσκάλεσε γιὰ καφέ. Ἀπὸ τὴν πρώτη του, ὅπως φαίνεται, ἐπαφῇ μὲ τὸν ἀνώτερο ἐκκλησιαστικὸ ἄρχοντα τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Γάλλος μισσιονάριος ἀποκόμισε εὐχαρίστητες ἐντυπώσεις. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος δέχτηκε τοὺς προσκεκλημένους του (τὸν Souciet καὶ τὸν Père Supérieur) μὲ εὐπρέπεια ἀνάλογη πρὸς τὸ ἀξίωμά του, ἀλλὰ καὶ πρὸς τις κατὰ παράδοση ἀρχὲς τῆς ἑλληνικῆς φιλοξενίας⁴. Ἐκφράστηκε μάλιστα πολὺ κολακευτικὰ γιὰ τοὺς Λατίνους καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς ἰησοῦτες. Ὁ Souciet ξαναεἶδε ἄλλη μιὰ φορὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπο, ἐκεῖνος ὅμως, ἐπειδὴ ἔπρεπε νὰ πάρῃ ὀρισμένες προφυλάξεις, δὲν τόλμησε ν' ἀνταποδώσῃ τὴν ἐπίσκεψη, ἀλλὰ ἀρκέστηκε νὰ στείλῃ τὸν πρωτοσύγκελλό του, ἕναν ἱερέα καὶ τὸν διάκονό του⁵.

Δὲν γνωρίζουμε τὰ πραγματικὰ αἰσθήματα τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Ἴσως νὰ διεπτόταν ἀπὸ φιλολατινικὸ πνεῦμα· ἴσως ὅμως καὶ νὰ ἐκφράστηκε ἔτσι θερμὰ γιὰ τοὺς ἰησοῦτες ἀπὸ ὑπερβολικὴ εὐγένεια πρὸς τοὺς ξένους του. Πάντως ἡ ἐντύπωση ποὺ μένει ἀπ' ὅσα λέγει ὁ Souciet, εἶναι ὅτι πιθανὸν ὁ ἀρχιεπίσκοπος νὰ μίλησε περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἔπρεπε κολακευτικὰ γιὰ τοὺς Λατίνους καὶ γι' αὐτὸ κατόπιν φοβήθηκε μήπως βρεθῆ σὲ δύσκολη

1. Aimé-Martin, Lettres, ἔ.α. σ. 77.

2. Βλ. γιὰ συνήθεια ἐκφωνήσεως ἐγκωμίου ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης στοῦ Β. Λαοῦρδα, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἐγκώμια εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον. «Μακεδονικά» 4 (1955-60) 148.

3. Aimé-Martin, ἔ.α. σ. 77-78.

4. Aimé-Martin, ἔ.α. σ. 78. Πρβλ. καὶ παρόμοια συνάντηση στὰ 1665-1669 τοῦ R. de Dreux μὲ τὸν τότε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης καὶ πρώην πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (R. de Dreux, Voyage, σ. 98-99).

5. Aimé-Martin, ἔ.α. σ. 78.

θήση. Στις αρχές ακριβώς του 18 αϊ. οί «Φράγκοι ιερείς» είχαν αναπτύξει μεγάλη δραστηριότητα στην Δυτική Ευρωπαϊκή Τουρκία τόση, ώστε ν' άνησυχήση ή Πύλη και νά καταφύγη στην λήψη όρισμένων περιοριστικών μέτρων, όπως μαρτυρεί σειρά σχετικών φερμανίων¹. "Υστερ' από αυτά κατανοούμε βέβαια τήν λεπτή θέση του άρχιεπισκόπου τής Θεσσαλονίκης.

'Ο Souciét παρ' όλ' αυτά βρίσκει ότι τό κλίμα στην πόλη είναι πολύ ευνόϊκό για τούς ιησούιτες. Διαπιστώνει ότι οί "Έλληνες έχουν λίγες διαφορές από τούς Φράγκους και από τό τυπικό τής λατινικής εκκλησίας και ότι όρισμένοι από τούς πιό έντιμους και ίκανούς πολίτες τής πόλης θεωρούνταν φίλοι τους. Πραγματικά, όπως αναφέρει και ό Brasconnier, και "Έλληνες τής Θεσσαλονίκης βοήθησαν στο κτίσιμο τής καθολικής εκκλησίας² και ένας από τούς άρχοντες τής πόλης τής άφησε πεθαίνοντας 50 σκούδα³.

'Εντύπωση προξενεί στον Γάλλο μισσιονάριο ότι όχι μόνο οί περισσότεροι "Έλληνες, αλλά και μεγάλος αριθμός ιερέων άγνοούν βασικά εκκλησιαστικά ζητήματα⁴. Για νά δώση μάλιστα μιá ιδέα για τό μέγεθος τής άμάθειας αυτής μās αναφέρει τό παρακάτω χαρακτηριστικό, κατά τήν γνώμη του, έπεισόδιο :

"Ένας παπάς από τήν ύπαιθρο, όταν βρέθηκε στην Θεσσαλονίκη, ρώτησε έναν από τούς παπάδες της : Είναι αλήθεια ότι ό 'Ιησούς Χριστός είναι Θεός; Μοϋ φαίνεται ότι έχω άκούσει συχνά νά τό λένε αυτό· από τήν άλλη μεριά λένε ότι είναι άνθρωπος· πώς νά συμβιβαστούν αυτά τά δύο πράγματα; 'Εάν είναι Θεός, πώς μπορεί νά είναι άνθρωπος και, εάν είναι άνθρωπος, πώς μπορεί νά είναι Θεός; 'Ο παπάς τής πόλης, σάν πιό μορφωμένος, έκανε κατήχηση στον παπά του χωριού, που συμφώνησε σέ όλα. Και ό Souciét καταλήγει· «...δέν χρειαζόταν νά είναι κανείς μεγάλος θεολόγος για νά λύση αυτό τό ζήτημα. Τι διδασκαλία μπορεί νά περιμένη ένας λαός άγρόικος από παρόμοιους δασκάλους;»⁵.

Είχε δίκαιο νά παραξενεύεται ό άποστολικός πατέρας για τήν «άπλοϊκή άπορία» του παπά τής ύπαιθρου. Πραγματικά κάτι τέτοιο είναι άκατανόητο για τό καλλιεργημένο πνεϋμα του ιησούιτη μισσιονάριου. Τό

1. Βλ. π.χ. φερμάνι του 1725 στοϋ Β α σ δ ρ α β έ λ λ η, 'Αρχείον Θεσσαλονίκης, σ. 179-181. Πρβλ. και S v o r o n o s, Le commerce de Salonique, σ. 156.

2. A i m é - M a r t i n, Lettres, σ. 78. 'Εννοεί άσφαλώς τό μικρό παρεκκλησί που έκαναν μέσα στο σπίτι τους στα 1712 οί ιησούιτες (S v o r o n o s, έ.ά. σ. 156).

3. A i m é - M a r t i n, έ.ά. σ. 92-93.

4. A i m é - M a r t i n, έ.ά. σ. 78. Βλ. και R. de Dreux, έ.ά. σ. 97-98.

5. A i m é - M a r t i n, έ.ά. σ. 78.

πρόβλημα ὅμως τῆς διπλῆς φύσης τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι τόσο ἀπλό και ἀπόδειξι ὅτι ἀπασχόλησε πολλοὺς θεολόγους κατὰ τοὺς πρώτους ἰδίως χριστιανικοὺς αἰῶνες. Ἄλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό· ὑπάρχει και κάτι ἀκόμη : ὁ ἴδιος ὁ Souciet ὀνομάζει ἀγροῖκο τὸν ἑλληνικὸ λαό. Σ' αὐτὸ τὸ πλῆθος λοιπὸν ἀρκοῦσε ἓνας ἱερέας με πίστη και θέρμη στὴν καρδιά, ἓνας ἱερέας, ποὺ θὰ τὸν ἔφερναν ἴσως πιὸ κοντά του αὐτοῖ ἀκριβῶς οἱ ἀπλοῖκοι προβληματισμοὶ του.

Ἰδιαίτερο ἐπίσης λόγο, ὅπως εἶναι φυσικό, κάνει ὁ Souciet γιὰ τοὺς Ἑβραίους τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἀποτελοῦσαν, ὅπως εἶδαμε, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς. Μαθαίνουμε ὅτι Ἑβραῖοι πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Ἰσπανία, πρὶν ἐγκατασταθοῦν στὴν Θεσσαλονίκη, ἔστειλαν ἀντιπροσώπους τοὺς στὴν Κωνσταντινούπολη και κατάφεραν νὰ πάρουν ὀρισμένα προνόμια¹. Ἐπειδὴ ἀκόμη προμήθευαν στὴν Πύλη τὴν ἀπαραίτητη γιὰ τὸ ντύσιμο τῶν γενιτσάρων χονδρὴ τσόχα, εἶχαν τὸ δικαίωμα ν' ἀγοράζουσαν μιὰ ὀρισμένη ποσότητα μαλλιῶ, προτοῦ νὰ διατεθῆ ἄλλοῦ².

Νέο κύμα Ἑβραίων ἐποίκων ἔφθασε στὴν Θεσσαλονίκη στὰ τέλη τοῦ 17 αἰ. ἀπὸ τὴν Ἰταλία, Ἰσπανία και Πορτογαλλία. Οἱ νεοφερμένοι διέφεραν ἀπὸ τοὺς παλιοὺς στὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση, γιὰτι ντύνταναν με φράγκικες φορεσιές και δὲν ἔτρεφαν γενειάδα, ὅπως οἱ ἄλλοι στυπατριῶτες τους, ἀλλὰ μόνον μουστάκι. Συνήθιζαν ἐπίσης νὰ συναναστρέφονται χριστιανούς, γι' αὐτὸ και οἱ ὁμοεθνεῖς τους τοὺς θεωροῦσαν μισοεβραίους και παραβάτες τοῦ Νόμου. Ἀπὸ τοὺς νέους ἐποίκους ξεχώριζαν μεγάλεμποροι και γιαιοί, πολὺ ἱκανοί, ποὺ ἦταν συνήθως προστατευόμενοι τῶν Γάλλων³.

Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης εἶχαν τὴν δικὴ τους ξεχωριστὴ κοινότητα. Ὁ μεγάλος χαχάμης (θηρσκευτικὸς τους ἀρχηγός) ἐκτελοῦσε και χρέη δικαστῆ⁴. Στὸ ἔργο του τὸν βοηθοῦσαν οἱ πάρεδροι ἢ σύμβουλοι, ποὺ ἐκλέγονταν ἀνάμεσα στὰ πιὸ σημαίνοντα πρόσωπα τῆς ἐθνότητάς τους. Φρόντιζαν γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν ὑποχρεώσεών τους ἀπέναντι τῶν Τούρκων και γιὰ τὴν τοποθέτηση καθενὸς σὲ θέση ἀνάλογη με τὴς ἱκανότητές του. Γιὰ νὰ μποροῦν μάλιστα νὰ πληρώνουσαν τακτικὰ τοὺς φόρους και νὰ προλαβαίνουσαν ἄλλες ἀνάγκες τους, ἔβαζαν πρόσθετα τέλη στὸ κρέας και τὸ

1. Βλ. σχετικὰ και S y n o r o n o s, Le commerce de Salonique, ἔ.ἀ. σ. 9-10. Πρβλ. και Β α κ α λ ο π ο ὐ λ ο υ, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, σ. 345-346, ὅπου και ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Aimé-Martin, Léttres, σ. 78.

3. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 79.

4. Βλ. και R. de Dreux, ἔ.ἀ. σ. 103.

κраси πού ἀγόραζαν. Εἶχαν ἀκόμη κοινὸ ταμεῖο, πού τὰ ἔσοδά του τὰ διέθεταν γιὰ τὸ ντύσιμο τῶν ὄρφανῶν πού ἦταν πολυάριθμα καὶ τὴν πληρωμὴ τοῦ χαράτς γιὰ λογαριασμὸ ἐκείνων πού ἦταν ἄποροι. Γενικά φρόντιζαν νὰ ἀποφεύγουν τὶς προστριβὲς μὲ τοὺς Τούρκους. Ἡ συνοχὴ τους ὁμως αὐτῆ, ἦταν κάπως ἐπιφανειακὴ, γιατί, ὅπως λέει ὁ Souciet, τὸ παραμικρὸ συμφέρον μποροῦσε νὰ τοὺς χωρίσει. Ἡ ἐπίσημη κατὰ κάποιον τρόπο γλώσσα τους ἦταν ἡ ἰσπανικὴ, πού τὴν μιλοῦσαν μὲ ἄσχημη προφορά. Οἱ περισσότεροι ἄνδρες καταλάβαιναν ἀκόμη τὴν ἰταλικὴ καὶ μερικοὶ τὴν προβηγκιανή. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἐξωτερικῆς τους ἐμφάνισης ἦταν ὅτι ὅλοι ἔτρεφαν γενειάδα καὶ εἶχαν μιὰ ἢ δυὸ τοῦφες μαλλιών γύρω ἀπὸ τ' αὐτιά. Ὁ παρατηρητικὸς Souciet προσέχει καὶ τὴν κόμμωση τῶν γυναικῶν, πού κλείνουν τὰ μαλλιά τους σ' ἓνα εἶδος πλατιᾶς οὐρᾶς, πού κρέμεται πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι καὶ στὴν ἄκρη της δένουν ἓνα χάλκινο κουμπί.

Οἱ Ἑβραῖοι καταπιάνονταν μὲ κάθε εἶδους δουλειά: ὑπῆρχαν ἀνάμεσα τους ἔμποροι, μεσίτες, τεχνίτες. Πολλοὶ ἐπίσης ἦταν οἱ ψαράδες, βαρκάρηδες, κτίστες καὶ ἀχθοφόροι, πού ἦταν οἱ πιὸ φτωχοὶ ἀπ' ὅλους καὶ τρέφονταν ἄσχημα (κάστανα μόνον τὸν χειμῶνα καὶ χορταρικά, ἀγγουράκια καὶ καρπούζια τὸ καλοκαίρι) καὶ γι' αὐτὸ μαστίζονταν ἀπὸ πολλὰς ἀρρώστειες¹.

Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης κατέβαλλαν ἰδιαίτερες φροντίδες γιὰ τὴν μόρφωσή τους. Ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ μικρὰ σχολεῖα (ἐννοεῖ φαίνεται τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης) ὑπῆρχε στὴν πόλη ἓνα κολλέγιο², ὅπου διδάσκονταν φιλοσοφία, δίκαιο ἴσως καὶ θεολογία³. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν ἦταν μερικὲς ἑκατοντάδες⁴. Οἱ σπουδαστὲς χρησιμοποιοῦσαν μελέτες τυπωμένες μ' ἑβραϊκοὺς χαρακτήρες, ἀλλὰ στὴν γλώσσα πού μιλοῦσαν, δηλαδὴ στὴν ἰσπανικὴ. Παρ' ὅλη ὁμως αὐτὴ τὴν πνευματικὴ κίνηση ὁ Souciet σημειώνει ὅτι δὲν συνάντησε στὴν Θεσσαλονικὴ Ἑβραίου σο-

1. Aimé-Martin, ἑ.ἀ. σ. 78.

2. Aimé-Martin, ἑ.ἀ. σ. 79. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὴν σχολὴ πού ἀναφέρει καὶ ὁ Χατζῆ Κάλφα, γνωστὴ μὲ τὴν ἐπωνυμία Hora, πού βρισκόταν στὴν ἑβραϊκὴ συνοικία (Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna, Wien 1812, σ. 78, ὅπου καὶ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὴν σχολή).

3. Πρβλ. καὶ Hemmerdinge-Iliadou, Thessalonique en 1726. «Balkan Studies» 2 (1961) 295, ὅπου ὁ μοναχὸς Barskij ἀναφέρει ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ἔχουν περισσότερα ἀπὸ 60 σχολεῖα καὶ μιὰ ἀκαδημία, ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλες ἐπιστῆμες διδάσκονται καὶ φιλοσοφία.

4. Ὁ Souciet ἀναφέρει (Aimé-Martin, ἑ.ἀ. σ. 79) ὅτι ὑπερβολικὰ μερικοὶ ταξειδιῶτες τοὺς ἀνέβαζαν στὶς 10.000. Ὁ Hadschi Chalfa μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ Ἑβραῖοι σπουδαστὲς ἔφθαναν τοὺς 1000 (Hadschi Chalfa, ἑ.ἀ. σ. 78).

φούς, κατόχους τῆς ἐβραϊκῆς, οὔτε ἄκουσε νὰ γίνεται λόγος γιὰ κανένα φημισμένο ραβίνο ¹.

Ἐντύπωση φαίνεται ὅτι τοῦ προξένησε ὁ τρόπος ταφῆς τῶν Ἑβραίων, ποὺ ἀσφαλῶς εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσει ἀρκετὲς φορὲς κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἐπτάχρονης παραμονῆς του στὴν πόλη. Ὅταν ἐπρόκειτο νὰ θάψουν κάποιον, ἔβαλλαν μὲ ὄλη τους τὴν δύναμη ψαλμούς ποὺ ἀντηχοῦσαν δυσάρεστα. Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία ἦταν συχνὰ πολυάριθμη, ἀλλὰ δὲν συναντοῦσε κανεὶς καθόλου γυναῖκες, γιὰτὶ ἐκεῖνες ἔμεναν στὸ σπίτι τοῦ νεκροῦ καὶ τὸν μοιρολογοῦσαν. Εἶχαν μάλιστα ὀρισμένο εἶδος στεναγμῶν καὶ μοιρολογιῶν. Τὰ νεκροταφεῖα τους ἀπλώνονταν σὲ μιὰ μεγάλη ἔκταση ἔξω ἀπὸ τὶς πύλες τῆς πόλης ². Ποτὲ δὲν ἔθαβαν δύο σώματα σὲ ἓναν τάφο, ὅπως καὶ οἱ Τοῦρκοι. Μόλις ἔφθαναν στὸ νεκροταφεῖο, τοποθετοῦσαν τὸν νεκρὸ στὴν γῆ καὶ μερικοὶ γυρνοῦσαν γύρω γύρω, ἐνῶ ὁ χαχάμης ἔμοιαζε νὰ τοῦ μιλή. Κατόπιν γέμιζαν τὸν τάφο καὶ ἐπάνω του στίβαζαν μικρὲς πέτρες, ἔτσι ποὺ ἡ ταφή νὰ ξεχωρίζη πάντοτε ἀπὸ τὴν γῆ. Στούς περισσότερους τάφους τοποθετοῦσαν μαρμάρινη πλάκα ποὺ πάνω της ἔβαζαν ἐπιτάφιο μ' ἐβραϊκὰ γράμματα, λουλούδια καὶ διάφορες μορφές. Οἱ φτωχοὶ ὅμως δὲν εἶχαν τάφο εἴτε ἀντὶ γιὰ μαρμάρινη πλάκα μ' ἐπιτάφιο ἔβαζαν ἐπάνω μιὰ πλατιά πέτρα ³.

Οἱ χριστιανοὶ καὶ οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐκτιμοῦσαν γενικὰ τοὺς Ἑβραίους, γιὰτὶ τοὺς θεωροῦσαν ἀπατεῶνες. Συχνὰ παρουσιάζονταν περιπτώσεις ἀλλαξοπιστίας Ἑβραίων ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ θανάτου ἢ τοῦ ξυλοκοπήματος. Οἱ νέοι ὅμως αὐτοὶ μουσουλμάνοι, ποὺ εἶχαν ἔμφυτη κλίση πρὸς τὸν ἰουδαϊσμὸ (ἀντὶ γιὰ προσευχὲς τοῦ Κορανίου ἀπήγγελλαν δικῆς τους ἰουδαϊκές), δὲν ἐκτιμοῦνταν ἀπὸ τοὺς γνήσιους μωαμεθανούς.

Ὁ Souciet ἀναφέρει καὶ γιὰ μιὰ συνωμοτικὴ κίνηση τῶν Ἑβραίων 60 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψή του, ποὺ εἶχε σὰν σκοπὸ τὴν κατάληψη τῆς πόλης, γιὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ Μεσσία. Ἡ ἀποτυχία τοῦ ἐγχειρήματος εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὸν ἀναγκαστικὸ ἐξισλαμισμὸ πολλῶν ἀπὸ αὐτούς, τοὺς ὁποίους μάλιστα ὑποχρέωναν νὰ ὁμολογήσουν ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι ὁ Μεσσίας ⁴. Ὁ Souciet μᾶς μιλεῖ κάπως ἀόριστα γιὰ τὴν κίνηση αὐτή. Δὲν χωρεῖ ὅμως ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ξεσηκωμὸ τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὸν Σαμπαταΐ Σεβῆ, ποὺ ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀφοῦ γέμισε ἐλπίδες

1. Aimé-Martin, ἑ.ἀ. σ. 79.

2. Βρίσκονταν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου σήμερα τὰ Πανεπιστημιακὰ κτίρια.

3. Aimé-Martin, ἑ.ἀ. σ. 79.

4. Aimé-Martin, ἑ.ἀ. σ. 79.

τους οπαδούς του για την λύτρωση, αναγκάστηκε ν' αλλάξειοπιστήση πρώτος αυτός για νά σώση την ζωή του (1666). Όπως ήταν φυσικό, τὸ παράδειγμα του ἀκολούθησαν πολλοὶ Ἑβραῖοι ¹.

Πληροφορούμαστε καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές ² γιὰ τὴν ἐμπορικὴ κίνηση τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή. Ὁ Souciet σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο φυσικὰ δὲν προσθέτει τίποτε καινούργιο. Ἴσως μόνο θ' ἄξιζε ν' ἀναφέρωμε ὅτι κατὰ τὴν διάρκεια τῶν 8 χρόνων ποὺ ἐπιτρεπόταν ἡ ἐξαγωγή σιτηρῶν ἐφθάναν κατὰ μέσο ὄρο στὴν Θεσσαλονικὴ 140, 150 ἢ καὶ 180 γαλλικὰ ἐμπορικὰ σκάφη τὸν χρόνο ³. Πραγματικὰ τὸ σιτάρι ἦταν τὸ προϊόν ποὺ κατ' ἐξοχὴν ἐνδιέφερε τοὺς ξένους ἐμπορικοὺς οἴκους, γιατί εἶχε μεγάλη ζήτηση. Ἡ ἐξαγωγή του ὅμως, ἰδίως σὲ ταραγμένες περιόδους, δὲν ἐπιτρεπόταν, γι' αὐτὸ καὶ εἶχε πάρει μεγάλη ἔκταση τὸ λαθρεμπόριο ⁴. Ὄταν ἀργότερα μειώθηκε ἡ ἐμπορικὴ κίνηση, τὰ σκάφη αὐτά, ὅπως καὶ ἄλλων κρατῶν, νοικιάζονταν σὲ ντόπιους γιὰ ταξείδια στὴν Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Αἴγυπτο, Συρία, Κρήτη ⁵.

Ὁ Souciet τελειώνοντας τὴν περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης θεωρεῖ σκόπιμο νά κἀνὴ ὀρισμένες παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὴν ἐν γένει συμπεριφορὰ τῶν Τούρκων καὶ τίς προοπτικὲς μεγαλύτερης ἀναπτύξεως τῆς χώρας: Πιστεύει ὅτι ἂν οἱ Τούρκοι ἦταν πιὸ ἐπιδέξιοι καὶ ἐργατικοὶ καὶ ἀξιοποιοῦσαν ὅσο ἦταν δυνατὸν τὴν γῆ τους, τὸ ἐμπόριο θ' ἀπέδιδε καὶ ἄλλους πλούσιους καρπούς. Ἀναγνωρίζει τὴν κακὴ μεταχείριση τῶν καλλιεργητῶν, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε παράγοντα ἀνασταλτικὸ γιὰ τὴν πρόοδο τῆς γεωργίας. Θεωρεῖ ἀκόμη σκόπιμο σὲ μιὰ ἀνανέωση τῶν διομολογήσεων νά προστεθοῦν ἄρθρα ἐναντίον τοῦ μονοπωλίου καὶ νά ζητηθοῦν

1. Βλ. καὶ R. de Dreu x, ἐ.ἀ. σ. 41-42, ὁ ὁποῖος ἀφηγεῖται μὲ περισσότερες λεπτομέρειες τὸ σύγχρονό του αὐτὸ γεγονός. Ἀναφέρει μάλιστα ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ μετέφεραν τὸν Ἑβραῖο ψευτο-Μεσσία στὴν Ἀδριανούπολη (1666) βρισκόταν καὶ ὁ ἴδιος ἐκεῖ. Βλ. καὶ Βακαλοπούλου, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, 315 π.Χ.-1912, Θεσσαλονικὴ 1947, σ. 123-124.

2. Κυρίως ἀπὸ ἐκθέσεις τῶν προξένων διαφόρων κρατῶν, ποὺ βρισκόνταν στὴν Θεσσαλονικὴ (Svoronos, *Le commerce de Salonique, Lascaris, Thessalonique au XVIIIe s.*).

3. Aimé-Martin, ἐ.ἀ. σ. 79. Ἀσφαλῶς τὰ ὀκτῶ χρόνια ποὺ ἀναφέρει ὁ Souciet τοποθετοῦνται στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ. καὶ συγκεκριμένα 1709-1717 περίπου (Svoronos, ἐ.ἀ. σ. 273, ὑποσ. 2, ὅπου καὶ ἄλλες λεπτομέρειες γιὰ τὴν κίνηση τοῦ ἐμπορίου σταριοῦ).

4. Svoronos, ἐ.ἀ. σ. 271-275.

5. Aimé-Martin, ἐ.ἀ. σ. 79.

κανονισμοὶ ποὺ νὰ προστατεύουν τοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς ναυτικούς ἀπὸ τὶς καταλιεσεις καὶ ἀβανίες τῶν Τούρκων¹.

ΑΡΤΕΜΗ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΥΡΙΑΚΟΥ

RÉSUMÉ

Dans le premier volume de l'oeuvre de M. Aimé-Martin «Lettres édifiantes et curieuses, concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique», v. 1-4, Paris 1838-1843, pp. 70-80, est publiée la «Description de la ville de Salonique par le P. Jean-Baptiste Souciet de la Compagnie de Jésus, missionnaire au Levant». Cette description avait été publiée auparavant dans le dernier volume [IX (1755)] de la série «Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant» pp. 256-320, mais elle a été tombée en désuétude par les explorateurs qui s'occupaient de l'histoire de Salonique.

Le missionnaire français, qui habitait la ville durant 7 ans environ (1726-1733), nous a laissé une description exacte et intéressante. Ses documents se réfèrent à l'histoire de Salonique, à ses monuments archéologiques, à sa vie économique et son mouvement civilisateur, tandis que l'étude folklorique réclame aussi sa part. La population de la ville, qui comptait à cette époque 40.000 âmes environ, se formait de 10.000 Turcs, 8-9.000 Grecs avec quelques Bulgars, et 18-20.000 Juifs.

Parmi les documents de Souciet, les plus importants et tout à fait originaux sont ceux qui se réfèrent à la messe qui avait eu lieu dans l'église de Saint-Démètre le Jour de sa fête. Souciet décrit en détails les habits sacerdotaux des prêtres et toute la cérémonie, parce qu'il avait eu la possibilité d'y assister de tout près. Nous avons donc l'occasion de constater que, grâce aux mesures conservatoires de l'Église, le type de cérémonie n'a pas changé au fond.

Le missionnaire français à la fin de sa description ressent la nécessité de faire quelques justes observations se rapportant généralement à la conduite des Turcs et aux perspectives d'un développement plus

1. Aimé-Martin, ἔδ. σ. 80.

grand du pays. Si les Turcs, dit-il, avaient été plus adroits et laborieux et avaient tiré profit de leur terre, le commerce aurait bien fructifié. De même ce que nuit le progrès de l'agriculture c'est le mauvais traitement envers les cultivateurs. Il trouve qu'on doit ajouter, dans un renouvellement des «capitulations», des articles contre le monopole et chercher des principes qui eussent protégé les commerçants et marins souffrants sous les oppressions et avanies des Turcs.